

SISEKAITSEAKADEEMIA

ÜLDKRIMINOLOOGIA

UNO TRAAAT

ANNA MARKINA

Õppematerjal on mõeldud akadeemia politsei ja korrektsiooni erialade üliõpilastele kriminoloogia aine ühe osa õpetamiseks. Kriminoloogia üldküsimumustest käsitletakse kriminoloogia ainet ja probleemide ringi, keriteo mõistet, kuritegevuse analüüsi ja hindamist, samuti antakse ülevaade kriminoloogia üldteoreetilistest suundadest (paradigmadest) ja olulisematest teooriatest.

ISBN 9985-67-086-8

© Sisekaitseakadeemia, 2003

Sisekaitseakadeemia
Kase 61 12012 Tallinn
aprill 2003

SISUKORD

1. KRIMINOLOOGIA AINE JA ÜLDISELOOMUSTUS	4
1.1. Kriminoloogia termini teke. Kriminoloogia interdistsiplinaarse teadusena.....	4
1.2. Kriminoloogia uurimisprobleemid, aine ja põhiküsimused	4
1.3. Kriminoloogia seosed teiste teadustega, teadmiste süsteemist ja tegevusvaldkondadest 6	
2. KURITEGEVUSE ANALÜÜS JA HINDAMINE.....	7
2.1. Kuritegevuse analüüsi ja hindamise vajalikkus	7
2.2. Latentne kuritegevus	7
2.3. Kuidas jõuab teave kuriteost õiguskaitseorganeisse?.....	8
2.4. Kuritegevuse hindamise näitajad	8
2.5. Ametliku statistika puudused.....	9
2.6. Ohvriuuringud.....	10
3. KURITEO MÕISTEST.....	12
3.1. Kuriteo mõiste sotsioloogilised määratlused	12
3.2. Kuriteo mõiste legalistlik määratlus.....	13
3.3. Kriminaliseerimine ja dekriminaliseerimine.....	14
4. KRIMINOLOOGIA ÜLDTEOREETILISED SUUNAD.....	15
4.1. Klassikaline suund	15
4.2. Positivistlik suund.....	16
4.3. Postpositivistlik suund	18
5. PINGETEOORIAD	20
5.1. Pingeteooriate olemusest.....	20
5.2. Durkheimi elust ja panusest kriminoloogiasse.....	20
5.3. Durkheimi anoomiateooria	20
5.4. Merton'i teooria ehk täiendatud anoomiateooria	21
5.5. Üldpingeteooria.....	22
6. KONTROLLITEOORIAD	24
6.1. Sotsiaalse kontrolli mõistest.....	24
6.2. Esmased kriminoloogilised kontrolliteooriad	24
6.3. Recklessi kontrolli- ehk vaoshoidmise teooria.....	25
6.4. Sotsiaalsete sidemete teooria.....	26
7. SUBKULTUURITEOORIAD	27
7.1. Subkultuuri mõiste.....	27
7.2. Delinkventse subkultuuri teooria. Albert Cohen.....	28
7.3. Erinevate võimaluste teooria.....	29
7.4. Kriminaalse subkultuuri põhielemendid	30
7.5. Vägivalla subkultuur	30
8. KONFLIKTITEOORIAD	32
8.1. Konfliktiteooriate areng	32
8.2. Kaasaegsed konfliktiteooriad.....	33
8.3. Konfliktiteooria ja sotsiaalpoliitika.....	35
KASUTATUD KIRJANDUS	36

1. KRIMINOLOOGIA AINE JA ÜLDISELOOMUSTUS

1. *Kriminoloogia termini teke. Kriminoloogia interdistsiplinaarse teadusena.*
2. *Kriminoloogia uurimisprobleemid, aine ja põhiküsimused.*
3. *Kriminoloogia seosed teiste teadustega, teadmiste süsteemist ja tegevusvaldkondadest.*

1.1. Kriminoloogia termini teke. Kriminoloogia interdistsiplinaarse teadusena

Kuigi kuritegevuse ja sellega seotud karistuste kohta on avaldanud arvamusi ning arendanud teooriaid juba Vana-Kreeka ja Vana-Rooma jt mõtlejad, algas kuritegevuse ja sellega seotud nähtuste süstemaatiline uurimine siiski alles kaks sajandit tagasi. Ka vastavat teadust tähistav nimetus mõeldi välja 19. saj. Esimest korda võttis termini kriminoloogia kasutusele prantsuse antropoloog P. Topinard 1879. a, kes tuletas selle kahest sõnast:

<i>crimen</i> (ladina k. – süütegu, üleastumine) + <i>logos</i> (kreeka k. – õpetus) = kriminoloogia

Kuid laialdaselt läks termin kriminoloogia käibele alles pärast seda, kui itaalia ühiskonnateadlane Raffaele Garofalo avaldas oma teose *Criminologia* 1885. a. Sellest alates on termin kriminoloogia levinud kõigisse kultuurkeeltesse.

Kõige esmases tähenduses kujutab kriminoloogia teadust kuritegevusest. Kuid kriminoloogia erinevate määratluste võrdlemisel on märgatavad koolkondade vahel olulised erinevused. Siiski laialdase tunnustuse on võitnud 20. saj ühe kõige silmapaistvama kriminoloogi **Edwin H Sutherland**’i määratlus: „*Kriminoloogia on teadmiste kogum õigusrikkumistest ja kuritegevusest kui sotsiaalsest nähtusest. See teadmiste kogum hõlmab oma raamides seaduste loomise, seaduserikkumiste ja seaduserikkumistele reageerimise protsesse.*“ (Sutherland & Cressey 1978:3).

Kaua määratleti kriminoloogiat haru- (või abi-) teaduseks, vastavalt kas sotsioloogia (Ameerika Ühendriigid, Inglismaa, Kanada, Austraalia, jm) või õigusteaduse haru- (või abi-) teaduseks (Ida-Euroopa riigid). Nõukogude Liidus õpetati ja Vene Föderatsioonis õpetatakse kriminoloogiat tänaseni õigusteaduskondades. Paljud sealsed õigusteadlased ja mõnedki kriminoloogid on seisukohal, et kriminoloogia kuulub kriminaalõigusteaduste alla vaid empiirilise abiteadusena. Muudes Euroopa riikides pakutakse kriminoloogiat sotsiaal-, humanitaar- või õigusteaduskondade, samuti politsei- ja korrektsioonikolledžite õppekavades, ühtlasi tunnustatakse kriminoloogiat suveräänse teadusena.

Alates 20. sajandi teisest poolest võib täheldada selget tendentsi kriminoloogia täieliku iseseisvumise poole. Tänapäeval peetakse kriminoloogiat **interdistsiplinaarseks teaduseks**, st teadusharudevaheliseks, mis on arenenud mitme teaduse kokkupuutealal (Schmalleger 1999:17, Schwind 2001:7, Siegel 2001:4, Gilinski 2002:17). Nende alusdistsipliinide hulka, mille kokkupuutealal on kriminoloogia kujunenud, kuuluvad sotsioloogia, psühholoogia, psühhiaatria, kriminaalõigus, jt teadused, mis uurivad ja analüüsivad kuritegevusnähtusi. Seega, kaasaegne kriminoloogia kujutab endast interdistsiplinaarset teadust, mida arendatakse erinevates institutsioonides, õpetatakse kõrgkoolides ja leiab üha laialdasemat rakendamist ka õiguskaitseorganite töös.

1.2. Kriminoloogia uurimisprobleemid, aine ja põhiküsimused

Läbi oma ajaloo on kriminoloogias olnud hulgaliselt väga erinevaid uurimisprobleeme. Kriminoloogid on pühendanud palju aega ja energiat järgmiste kurjategijaga seotud probleemide uurimisele:

- *psüühika ja isiksus* (tuntumad uurijad Lombroso, Goring, Glueck’id, Eysenck, Samenow, jt);
- *aju, närvisüsteem ja organismi biokeemilised iseärasused* (Fishbein, Ellis, Raine, jt);
- *geneetika* (Lange, Christiansen, Dalgaard & Kringlen, Mednick, jt);
- *käitumis- ja isiksushäired* (Cleckley, Guze, Moffitt, Hare, Lykken, jt);
- *arukus e IQ* (Goddard, Murchison, Wilson, Hirschi, jt).

Kuid kriminoloogia jaoks keskseimad uurimisvaldkonnad seostuvad siiski kuritegevuse kui ühiskondliku nähtuse ja seda mõjutavate sotsiaalsete tegurite selgitamisega:

- *sotsiaalne struktuur ja stratifikatsioon* (Merton, Durkheim, Blau, jt);
- *ühiskonnapinged* (Durkheim, Agnew, Messner, Rosenfeld, jt);

- toimetulekuprobleemid, sh vaesus, tööpuudus (Bushway, Reuter, Freeman, Lee, jt);
- pereprobleemid (Glueck'id, McCord, Farrington, Laub, Loeber, Sampson, Shestakov, jt);
- sotsiaalne desorganiseeritus (Shaw, McKay, jt);
- kultuur, väärtused ja traditsioonid (Sellin, Ferrell, jt);
- sotsiaalne ebavõrdsus ja ebaõiglus (Blau, Hagan, Quinney, Chambliss, Bell, Tham, Taylor, Young, jt);
- urbaniseerumine ja linlik keskkond (Wikström, Sampson, Shaw & McKay, jt);
- subkultuurid (Sutherland, Cohen, Miller, Glaser, Wolfgang, Ferracuti, Aromaa, Piroshkov, jt.);
- jõugud ja banded (Cohen, Klein, Spergel, Short, Decker, Winkle, Sarnecki, jt);
- arengukeskkond ja kriminaalne karjäär (Inciardi, Farrington, Loeber, LeBlanc, Laub, Moffitt, Hawkins, jt).

Paljud kriminoloogid keskenduvad aga kindlate kuriteoliikide uurimisele:

- *vargused* (Sutherland, Cameron, Aromaa, Glaser, jt);
- *tapmised* (Wolfgang, Pokorny, Lempp, Toch, Lehti, jt);
- *vägistamised* (Amir, Scully, Marolla, Antonjan, jt);
- *röövimised* (Zimring, Conklin, Luckenbill, jt);
- *pettused ja kelmused* (Lemert, Tremblay, Simon, Witte, jt);
- *valgekraude kuritegevus* (Sutherland, Geis, Clinard, Simon, Eitzen, Laitinen, jt);
- *organiseeritud kuritegevus* (Cressey, Albini, Block, Bäckman, Gilinski, jt);
- *vihkamiskuritegevus* (Hamm, Levin & McDevitt, jt);
- *poliitiline kuritegevus* (Turk, Chomsky, Messerschmidt, jt);
- *küberkuritegevus* (Parker, Rosenblatt, jt).

Viimastel aastakümnetel süveneb teadlaste huvi *kuritegevuse kontrolli* vastu. Uuritakse kriminaalpoliitikat, vanglate teket, arengut ja vanglas tekkivaid eripäraseid probleeme (nt prisonisatsioon e vanglastumine), otsitakse vanglale alternatiivseid karistusi, töötatakse välja kriminaalpreventsiooni strateegiaid ja taktikaid, jms. Üha laienevad karistusprobleemide uurimised on kujundanud uue kriminoloogiaharu – *süüdimõistetute kriminoloogia* (*convict criminology*, *kriminopenologija*).

Suurt tähelepanu pööratakse kriminoloogias uurimuste ja analüüside *metodoloogiale*. Kriminoloogilise metodoloogia all võib mõista meetodite, võtete, tehnikate ja protseduuride kogumit, mida kasutatakse kriminoloogilistes uuringutes. Kriminoloogias järgitakse teadusliku tunnetuse üldpõhimõtteid (Gilinski 2002:20-22):

- maailmaehituse seaduste universaalsuse põhimõte;
- tegelikkuse tunnetuse üldteaduslike meetodite universaalsuse põhimõte;
- teadmiste suhtelisuse põhimõte;
- Bohri täienduspõhimõte.

Nii uute teadmiste saamiseks kui ka olemasolevate teoreetiliste seisukohtade kontrollimiseks viiakse kriminoloogias läbi *empüürilisi uurimusi*. Sellistes uurimustes rakendatakse põhilisi humanitaarteadustele omaseid empiiriliste andmete kogumise ja analüüsi meetodeid ning tehnikaid. Nii on kriminoloogias laialdaselt käibel ankeetküsitluste, intervjuude, vaatluste, dokumentide analüüsi, juhtumianalüüsides, testimiste, jms meetodid. Vaid eksperimendimeetod, tulenevalt kriminoloogia ainekogu omapärast ja eetiliste nõuete täitmise raskustest (ei ole võimalik välistada uurimiskontingendi psüühilist, moraalselt või kehalist kahjustamist), leiab väga harva kasutamist.

Toodud uurimisprobleemide nimekirjad pole täielikud, lõplikud ega suletud, järjest tõstatatakse uusi probleeme. Ühtlasi võib täheldada kriminoloogia uurimisvaldkondade piiride aeglast edasinihkumist. Üha rohkem võetakse vaatluse alla kuritegevusega piirnevaid muid sotsiaalse hälbivuse valdkondi nagu prostitutsioon, alkoholism, narkomaania, ning selgitatakse nende seoseid kuritegevusega. Kuritegevuse probleemide asetamine sotsiaalse hälbivuse laiemasse konteksti ei madalda kriminoloogiat, vaid hoopis annab sellele uue kõrgema kvaliteedi (Raska 2002:13).

Kokkuvõttes võib öelda, et kaasajaks on välja kujunenud kolm põhilist kriminoloogia uurimisainet:

1. kuritegevus kui ühiskondlik nähtus,
2. kuritegelik käitumine ja kurjategija isiksus,
3. kuritegevuse kontroll.

Seega, kriminoloogia analüüsib kuritegevuse, kuritegeliku käitumise ja kuritegevuse ning selle kontrolli tähendust, avaldumisvormi, levikut, soodustingimusi, mõjutamisvõimalusi jms.

Kriminoloogia ülesandeid on põhjalikult uurida ja objektiivselt vastata järgmistele põhiküsimusele (Schmallegger 1999:16):

- miks kuritegevuse tasemed erinevad?
- mis tingib indiviidide kuritegeliku käitumise erinevused?
- mis tingib erinevused kuritegevusele reageerimises?
- missugused on võimalikud kuritegevuse kontrolli vahendid?

1.3. Kriminoloogia seosed teiste teadustega, teadmiste süsteemist ja tegevusvaldkondadest

Kriminoloogia interdistsiplinaarse teadusena omab tihedaid sidemeid eelkõige nende alusdistsipliinidega, mille kokkupuutealal on ta tekkinud, st sotsioloogia, psühholoogia, psühhiaatria ja kriminaalõigusega. Nii kasutab kriminoloogia aktiivselt nimetatud teaduste lähenemisviise, meetodeid ja tehnikaid andmete kogumiseks ja analüüsimiseks, kuid ühtlasi kriminoloogia integreerib nende teaduste teadmisi oma mõistete terviklikku süsteemi.

Psühholoogiliste uurimismeetodite ja tehnikate rakendamisel kriminaalse käitumise ja kurjategija isiksuse uurimisel ning selliste teadmiste viimisel kriminoloogiliste teadmiste süsteemi on tekkinud *psühholoogiline kriminoloogia* e *psühhokriminoloogia*. Analoogete eelnevaga psühhiaatriliste lähenemisviiside, meetodite ja tehnikate kasutamise ning kriminoloogiasse integreerimise baasil on kujunenud *psühhiaatriline kriminoloogia*. Viimane uurib psühhiliste häirete ja kriminaalse käitumise seoseid.

Kriminoloogial on sidemed ka bioloogiaga, nii bioloogiliste kui psühholoogiliste meetoditega püütakse selgitada, miks sarnases kriminogeenses situatsioonis käituvad inimesed väga erinevalt ja millised seismised omadused või kalduvused võiksid soodustada kriminaalse karjääri teket. Näiteks võrreldakse vägivald-kurjategijate ja seaduskuulekate inimeste aju struktuure ja funktsioneerimist. Bioloogia ja kriminoloogia ühisuuringute ning integratsiooni baasil on tekkinud sellised teadusharud nagu *biokriminoloogia* ja *kliiniline kriminoloogia*. Viimane püüab näiteks leida vahendeid, kuidas ravida ja rehabiliteerida häiretega või haiguslike kalduvustega seaduserikkujaid.

Kriminoloogial on tekkinud sidemed isegi tema jaoks suhteliselt kauge teadusega nagu seda on geograafia. Geograafilisi meetodeid ja lähenemisviise kasutatakse kuritegevuse territoriaalsete erinevuste ja leviku uurimiseks, kuid ka näiteks vangide populatsioonide võrdlemiseks ja analüüsimiseks nii rahvusvaheliselt kui riigisiselt. Selliste uuringute baasil on tekkinud *kuritegevuse geograafia*.

20. saj viimasel kümnendil tugevnesid sidemed kulturoloogia ja kriminoloogia vahel. Terve rida kriminoloogide, kellest tuntuim on Jeff Ferrell, näevadki kuritegevust kultuurinähtusena. Kulturooloogilist lähenemisviisi kasutatakse ka selliste nähtuste nagu kriminaalne *subkultuur*, vangla subkultuur, delinkventsuse subkultuur, varaste subkultuur, jms uurimiseks. Nende uuringute alusel on tekkinud *kultuuriline kriminoloogia* (*cultural criminology*).

Kriminoloogias on hakatud üha sagedamini huvi tundma varasemate ajajärgude kuritegevuse ja nende perioodide karistusviiside vastu. Sellise huvi rahuldamiseks kasutatakse ajaloolist lähenemisviisi. Mitmete ajaloolis-kriminoloogiliste uuringute tulemused lubavad väita, et keskajal oli kuritegevuse tase Euroopas kõrgem, kui see on praegu. Ajalooteaduse ja kriminoloogia integreerumise ning ühisuuringute baasil on kujunenud *ajalooline kriminoloogia*.

Kuritegevuse analüüsimisel kasutatakse aktiivselt statistilisi andmeid, sh politseistatistikat, rahvastikustatistikat, meditsiinistatistikat, jms. Erilist tähelepanu pööratakse kuritegevuse statistika usaldusväärsusele ja võrreldavusele. Suurte andmemassiivide analüüsimisel rakendatakse ka *matemaatilisi mudeleid*.

Seega ka kriminoloogias ilmneb selgelt 20. saj lõpu ja 21. saj alguse teadust iseloomustavale postmodernismile omane integreeriv trend.

Tänapäevaks on kriminoloogias kujunenud keeruline ja mitmetasandiline teadmiste süsteem. Kriminoloogiliste teadmiste süsteemis võib eristada järgmisi tasandeid:

- kriminoloogilised teooriad,
- kriminoloogilised uuringud ja analüüsid,
- kriminoloogilised konsultatsioonid (nõustamine) ja praktilised projektid.

Teadmiste tasandid kirjeldavad ühtlasi erinevaid sotsiaalseid rolle. Osa kriminolooge on spetsialiseerunud olemasolevate teooriate täiustamisele või uute loomisele, teine osa viib läbi uurimusi või analüüse, töötades enamasti teadusinstituutides või ülikoolide teadusosakondades, kolmandad töötavad nõustajatena. Näiteks teatud tunnustuse on võitnud kriminoloogid nõustajatena FBI struktuurides. Kuid kõik nimetatud rollid täiendavad vastastikku üksteist ja võimaldavad ka ühiskonna vajadusi paremini rahuldada.

Kaasaja kriminoloogias võib eristada mitmeid tegevusvaldkondi:

- kuritegevuse statistilised analüüsid;
- kriminoloogilised uuringud;
- kriminoloogiliste teooriate väljatöötamine;
- kuriteoliikide ja -nähtuste kriminoloogia;
- penoloogia, st teadus kriminaalkaristustest;
- viktimoloogia, st teadus kuritegude ohvritest;
- kriminaalpreventsioon, st kuritegevuse ennetamine ja tõkestamine.

Kokkuvõttes võib öelda, et selgelt on täheldatav kriminoloogia ainekute järjepidev laienemine, uurimiste süvenemine, teoreetiliste, metodoloogiliste ja empiiriliste teadmiste integreerimine nii erinevate kriminoloogia koolkondade vahel kui ka teiste teadustega ning praktilise väljundi täiustumine.

Arutlusküsimusi:

1. Milles seisneb politseiniku ja kriminoloogi vaatenurkade erinevus kuritegevusele?
2. Missugused on seosed kriminoloogia ja sotsioloogia vahel? Mida on kriminoloogia sotsioloogiast üle võtnud?

Täiendavaks lugemiseks:

1. Barak, G. 1998. *Integrating Criminologies*. Boston.
2. Kaiser, G. 1997. *Kriminologie*. 10. Auflage. Heidelberg.
3. Laine, M. 1997. *Sissejuhatuse kriminoloogiasse ja hälbiva käitumise sotsioloogiasse*. Tallinn, Vantaa.
4. Raska, E. 2002. *Kriminoloogia. Sissejuhatuse ainesse*. Tallinn.
5. Sutherland, E., Cressey, D. 1978. *Criminology*. 10th Edition. Philadelphia.

2. KURITEGEVUSE ANALÜÜS JA HINDAMINE

2.1. Kuritegevuse analüüsi ja hindamise vajalikkus

Kuritegevuse kontrollimiseks ja ennetamiseks on väga olulisel kohal kuritegevuse analüüs ja hindamine. Kõigis Euroopa ja paljudes teistegi maailmajagude riikides on juurutatud ametlik kuritegude registreerimise ja analüüsi süsteem. Veelgi rohkem, ÜRO vastavad eksperdid üritavad maailma riikides käibelolevaid kuritegevuse hindamise ja analüüsi süsteeme ühtlustada.

Erinevalt paljudest loodusnähtustest kuritegevus ei allu vahetule mõõtmisele. Kuritegevuse analüüsi ja hindamise muudab eriliselt keerukaks asjaolu, et avalikuks, teatavaks, saab vaid osa kuritegevusest. Mitte üheski riigis ühelgi ajastul ei ole õnnestunud tegelikust kuritegevusest saada täpset pilti.

2.2. Latentne kuritegevus

Varjatuks jäänud kuritegevuse osa näol tulebki tegemist kuritegevuse hindamise ja analüüsi ühe keerulisema probleemiga – latentse kuritegevusega.

Tegelik kuritegevus koosneb kahest osast:

tegelik kuritegevus = avalikuks tulnud kuritegevus + varjatud ehk latentne kuritegevus
--

Termin latentne on tuletatud ladinakeelsest sõnast *latens* – varjatud, peidusolev, märkamatu.

Latentset kuritegevust defineeritakse järgmiselt: *latentne kuritegevus on selline kuritegevuse osa, mis ei kajastu mitmesugustel põhjustel ametlikus kuritegevuse statistikas.*

Latentsed kuriteod koosnevad omakorda teadmata kuritegudest ja registreerimata kuritegudest.

Latentse kuritegevuse näitajaid, milleni püüavad kriminoloogid jõuda mitmesuguste kaudsete analüüside kaudu, nimetatakse ka „tumedateks arvudeks“ (*dark figures* – ingl.k., *dunkelziffer* – sks.k.)

2.3. Kuidas jõuab teave kuriteost õiguskaitseorganeisse?

Enamikul juhtudel jõuab teave kuriteost politseisse kas ohvrit, tunnistajalt või politsei enda aktiivse tegevuse tulemusena. Kuid mõningatel juhtudel teevad kuriteos kannatanud isikud avalduse seaduserikkumistest prokuratuuri või kohtusse. Õiguskaitseorganeis registreeritud kuriteod tähendavad ühtlasi mingil perioodil algatatud kriminaalasju.

Kas kuritegu politseis registreeritaks või mitte, sõltub eelkõige järgmistest asjaolust:

- võimalusest kuriteost teada saada:
 - on olemas kuritegusid, millest ei saada kunagi teada;
 - leidub seaduserikkumisi, millest isegi selle toimepanija ei saa aru, et see on kuritegu.
- ohvri või tunnistaja valmisolekust toimunud intsidendist politseisse (või muudesse õiguskaitseorganeisse) teatada:
 - valmisolek omakorda sõltub politsei ja elanikkonna usalduslikest suhetest;
 - ohvri või tunnistaja viitsimisest teatada;
 - ohvri või tunnistaja hirmust kurjategija ees;
 - ohvri häbitundest (näiteks seksuaalkuritegude puhul) jms asjaoludest.
- politseimoraalist, st praktilistest kirjutamata reeglitest, mis politseiasutustes toimivad, mis määravad, kas, kuivõrd ja kuidas reageerida ühtele või teistele teadetele seaduserikkumiste kohta.

Nii argielu tähelepanekud kui teadusuuringud näitavad, et paljud kuriteod ei jõua õiguskaitseorganeisse ega leia seega ka registreerimist. Kuritegude registreerimist soodustavad järgmised asjaolud:

- kuriteo raskusaste – tõsisematest, isikuvastastest kuritegudest teatatakse üldreeglina rohkem politseisse;
- kurjategija ja ohvri omavaheline võõras-olek või väga vähene seotus – võõraste või endast kaugete isikute seaduserikkumistest teatatakse meelsamini;
- kõrge politseimoraal.

2.4. Kuritegevuse hindamise näitajad

Kuritegevuse hindamiseks ei ole ühte, universaalset ja adekvaatset näitajat. Seetõttu on paratamatu, et hindamisel lähtutakse sageli mitmetest omavahel sõltumatutest näitajatest. Eestis, nagu teisteski Euroopa riikides, võetakse kuritegevuse hindamise aluseks järgmisi põhinäitajaid:

- registreeritud kuritegude arv (e politseistatistika):
 - absoluutarvudes,
 - suhtarvudes
- kuritegusid toimepannud isikute arv (e kohtustatistika):
 - kriminaalvastutusele võetud isikute arv, sh vangistatute arv,
 - kriminaalvastutusest vabastatute arv
- kuritegudes kannatanute arv:
 - kannatanud füüsiliste isikute arv,
 - kannatanud juriidiliste isikute arv
- kuritegevuse aineiline kahju (kroonides)

Loomulikult on võimalik konstrueerida veel mitmesuguseid kuritegevuse hindamise näitajaid. Näiteks paljudes riikides kasutatakse olulise näitajana indeksit „hirm kuritegevuse ees“.

Levinuim kuritegevuse hindamise näitaja on registreeritud kuritegude arv. Sellega kõrvuti kasutatakse kuritegevuse koefitsienti (registreeritud kuritegude suhtarv 100 000 elaniku kohta), mis võimaldab erinevate regioonide ja riikide näitajaid viia ühtsele võrdlusalusele.

$$N = \frac{n}{R} \times 100000 ,$$

kus N – kuritegevuse koefitsient,
 n – registreeritud kuritegude arv,
 R – elanike arv.

Järgnevalt vaatleme registreeritud kuritegevuse dünaamikat aastatel 1991–2001 (tabel 1) ja üldstruktuuri (joonis 1)

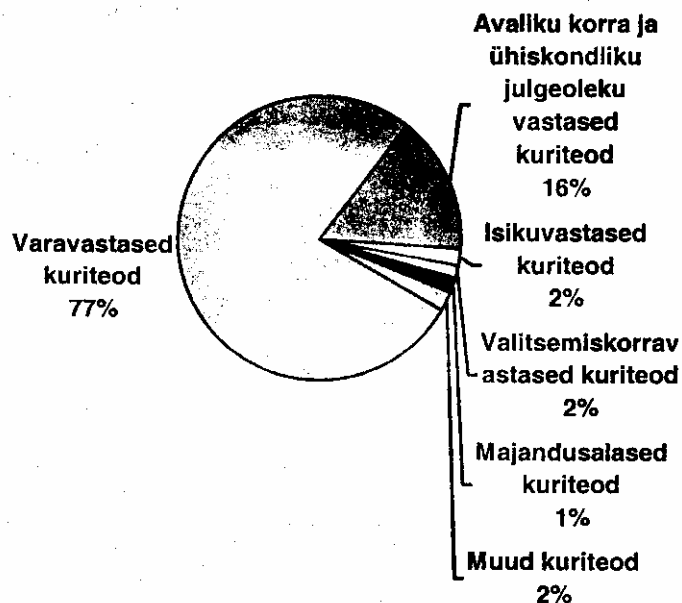
Tabel 1. Registreeritud ja avastatud kuriteod 1991–2001.

Aasta	Registreeritud kuriteod		Avastatud kuriteod	
	Arv aastas	Tase 100 000 el. kohta	Arv aastas	Osakaal (%)
1991	31 748	2 033	5 157	16
1992	41 254	2 691	6 951	17
1993	37 143	2 486	9 956	27
1994	35 713	2 442	9 650	27
1995	39 546	2 753	11 283	29
1996	35 390	2 500	11 523	33
1997	40 958	2 927	12 994	32
1998	45 721	3 298	14 336	31
1999	51 539	3 747	14 926	29
2000	57 799	4 220	17 952	31
2001	58 497	4 288	19 016	33

2.5. Ametliku statistika puudused.

Kriminoloogid, olles võrrelnud erinevaid infoallikaid, on avastanud ametlikus kuritegevuse statistikas mitmeid olulisi puudusi, mis raskendavad märkimisväärselt kuritegevuse analüüsi ja hindamist. Kokkuvõtlikult võib ametlikus statistikas eristada järgmisi puudusi:

- neis kajastuvad üksnes politsei registreeritud kuriteod,
- ametlik statistika peegeldab olulisel määral kuritegude registreerimise praktikat ja politsei enda tööd, näiteks narkokuritegude statistikas kajastuvad vaid politsei avastatud kuriteod ,
- ametlik statistika on otseses sõltuvuses muudatustest seadusandluses, mis raskendab pikemaajaliste analüüsides ja üldistuste tegemist,
- ametlik statistika kajastab eelkõige nn tänavakuritegevust, jättes suures osas peegeldamata olulisi kuritegevuse valdkondi (näiteks organiseeritud ja majanduskuritegevus),
- politseimoraal võib olulisel määral mõjutada kuritegude registreerimisega seotud praktikat ja traditsioone.

Joonis 1. Kuritegevuse üldstruktuur Eestis 2001.

Allikas: Saar, J. jt. 2002. *Kuritegevus Eestis 1991-2001*. Tallinn.

2.6. Ohvriuuritud¹

Ametliku kuritegevuse statistika puuduste tõttu on kriminoloogid püüdnud leida alternatiivseid kuritegevuse analüüsimise võimalusi. Neist saadud andmetega võrreldakse kuritegevuse ametliku statistika näitajaid. Kuna politseile ja teistele õiguskaitse süsteemi lüliledele jäävad erinevatel põhjustel paljud kuriteod teadmata, siis keskenduvad paljud kriminoloogilised uuringud elanikkonna küsitlustele, milles selgitatakse kuritegude ohvriks sattumist. Selliseid uuringuid nimetatakse **viktimoloogilisteks** e **ohvriuurituteks**. Ohvriuuritutes kasutatakse reeglina täiskasvanud elanikkonna representatiivset e esinduslikku vältimist. Tavaliselt küsitakse, kas ja milliste kuritegude ohvriks on vastaja isiklikult või tema vara teatud aja jooksul langenud, mis asjaoludel, kas juhtunust teatati politseile jms. Sageli lisanduvad küsimused suhtumisest politseisse, hirmust kuritegevuse ees jms. Uuringud hõlmavad ka neid juhtumeid, mis olemuselt on küll sarnased õiguslikult defineeritud kuriteo mõistele, kuid ei vasta seaduses sätestatud kriteeriumidele ning jäävad seetõttu politsei poolt registreerimata.

Esimene tõsiselt võetav laiaulatuslik ohvriuuritud, milles saadud andmeid võrreldi ametlike kuritegevusandmetega, viidi läbi 1965. aastal Ameerika Ühendriikides. Sellest kasvas välja iga-aastane *Riiklik Kuriteoohvrite Uuring* (National Crime Victimization Survey e lühendatult NCVS), mida USA justiitsministeerium viib läbi alates 1972. aastast. Esinduslikul valimil baseeruv küsitlus hõlmab 60 000 majapidamist. Eesmärgiks on saada ülevaade politsei poolt fikseerimata jäänud kuritegudest ning hinnata kuritegevuse tegelikku levikut riigis, samuti erinevate kuriteoliikide ohvriks langemise riski.

Samal ajal hakati ka Euroopas korraldama ulatuslikumaid ohvriuurituid. Soomes alustati laiaulatuslikke teaduslikke ohvriuurituid 1970ndate algul, lisaks on alates 1980. aastast regulaarselt teostatud mahukaid uurituid õnnetusjuhtumite, vägivalja ja kuritegude kartuse kohta.

¹ Vaadeldav osa on koostatud Siseministeeriumi nõuniku hr Andri Ahvena materjalide põhjal.

Märkimist väärib Suurbritannias alates 1982. aastast iga kahe aasta tagant läbiviidav põhjalik ohvriuring (British Crime Survey), milles 2000. aastal küsitleti 23 000 inimest. Alates 2001. aastast hakati uuringut korraldama igal aastal ning suurendati valimit 40 000 inimeseni. Nimetatud uuringu peamiseks eesmärgiks on pakkuda kuritegevuse analüüsimisel alternatiivi politseistatistikale, hankida informatsiooni kuritegevusriskide, kuritegevuse viiside ning asjaolude kohta.

Alates 1989. aastast on ühtse küsimustiku ja metoodika alusel läbi viidud *Rahvusvahelisi Kuriteoohvrite Uuringuid* (International Crime Victimization Survey e lühendatult ICVS, edaspidi – rahvusvahelised ohvriuringud), millesse on lülitunud paljud Euroopa, Põhja- ja Lõuna-Ameerika ning Aasia riigid.

Niisuguste uuringute vajaduse tingisid kolm põhjust:

1. keerukad probleemid erinevate riikide kuritegevuse võrdlemisel politseistatistika alusel;
2. politseistatistikale alternatiivse standardiseeritud mõõtmisviisi puudumine;
3. soov ohvriuringuid edendada riikides, kus sellealased kogemused puudusid või neid oli napilt.

Rahvusvahelisi ohvriuringuid on korraldatud üheaegselt paljusid riike haaravate „lainetena“: aastatel 1989, 1992-1994, 1996-1997 ja 2000. Uuringud on nüüdseks läbi viidud enamikus Euroopa riikides, samuti USAs, Kanadas, Austraalias, Jaapanis jt riikides. Uuringute jaoks kasutatakse täisealise elanikkonna esinduslikku valimit, enamasti küsitletakse 1 000-2 000 inimest üle kogu riigi (v.a mõned vaid pealinna puudutavad uuringud). Küsitlused on olnud suulised ja teostatud intervjueritava kodus või telefoni teel.

Eestis on selliseid uuringuid läbi viidud kolmel korral: aastatel 1993, 1995 ja 2000. Kõik nimetatud uuringud on teostanud AS Emor suulise intervjuuna kodudes.

Rahvusvahelised uuringud hõlmasid kuritegusid, mis olid selgelt määratletavad ja üksikisikute vastu suunatud (v.a lapsed). Levinumate vara- ja isikuvastaste kuritegude kohta küsiti, kas usutletav on niisuguseid kuritegusid eelmisel kalendriaastal ja viimase viie aasta jooksul kogenud. Toimunud kuriteo kohta küsiti, millised olid selle toimepanemise asjaolud ning kas juhtunust politseile teatati, kuivõrd oli kannatanu rahu! juhtumi lahendamise! politsei poolt. Juhul, kui küsitletav ei olnud kuriteost politseisse teatanud, siis selgitati ka mitteteatamise motiive. Lisaks esitati küsimusi turvatunde, turvameetmete, altkäemaksu-juhtumite, karistustesse suhtumise jms kohta. Majapidamist puudutavate (varavastaste) kuritegude puhul arvestati analüüsis kogu peret (majapidamist) iseloomustavaid näitajaid.

Ohvriuringute tugevad küljed:

- on heaks täienduseks kuritegevuse ametlikule statistikale ja annavad väärtuslikku informatsiooni üksikisikute vastu suunatud kuritegevuse tegelikust levikust;
- viktimoloogilised kordusuuringud võimaldavad hinnata muutusi kuritegevuse tasemes, olenemata muutustest kuritegudest politseile teatamises, seadusandluses ja kuritegude registreerimise praktikas;
- võimaldavad selgitada kuritegudest politseile mitteteatamise ulatust ja põhjusi;
- võimaldavad saada täiendavat teavet kuritegude toimepanemise viisi, tekitatud kahju, ohvrite tegevuse jms asjaolude kohta, mis ei kajastu politsei andmetes;
- võimaldavad analüüsida, kuidas varieerub risk kuriteo ohvriks langeda erinevate ühiskonnagruppide puhul – arvestades ohvrite sugu, vanust, elukohta, sissetulekut, jms, samuti ohvrite käitumisharjumusi;
- võimaldavad võrrelda kuriteo ohvriks langemise riski ja seega ka kuritegevuse taset erinevates riikides.

Arutlusküsimus:

1. Ajalehest võib näiteks lugeda: “ Kuritegevus on viimase poolaasta jooksul 10 % vähenenud. Eriti suurt tööd on politsei teinud narkokuritegude avastamisel.” Kas on võimalik politseitöö efektiivsust hinnata kuritegevuse taseme langemise/kasvu näitaja põhjal?

Täiendavaks lugemiseks:

1. Saar, J. jt. 2002. Kuritegevus Eestis 1991–2001. Tallinn.
2. Leps. A. 1991. Kuritegevus Eestis. Tartu.

3. KURITEO MÕISTEST

1. Kuriteo mõiste sotsioloogilised määratlused.
2. Kuriteo mõiste legalistlik määratlus.
3. Dekriminaliseerimine ja kriminaliseerimine.

Kuriteo mõiste kriminoloogilistes käsitlustes võib eristada kahte koolkonda – sotsioloogilist ja legalistlikku koolkonda.

3.1. Kuriteo mõiste sotsioloogilised määratlused

Kuritegu on kriminoloogia põhimõisteid. Kuid samas jääb selle mõiste sisu paljudes tekstides ebamääraseks. Analüüsides erinevate autorite poolt kasutatavaid kuriteo definitsioone, pakkusid ameerika tuntud kriminoloogid Piers Beirne ja James Messerschmidt (2000) järgmise liigituse:

- kuritegu kui normidest hõlbimine;
- kuritegu kui sotsiaalne kahju (*social harm*);
- kuritegu kui inimõiguste rikkumine;
- kuritegu kui hõlbivuse vorm.

3.1.1 Kuritegu kui normidest hõlbimine

Silmapaistev Norra päritolu ameerika kriminoloog Thorsten Sellin oma raamatus *Culture Conflict and Crime* (1938) (Kultuurikonflikt ja kuritegevus) esitas seisukoha, et kriminoloogilise uuringu peamiseks aineks peaksid olema käitumisnormid. Iga rolli jaoks on olemas omad käitumisviisid, mis on normaalsed (õiged) ja ebanormaalsed (valed). Norm sõltub selle grupi sotsiaalsetest väärtustest. Norm on reegel, mis reguleerib käitumist antud inimgrupis. Sellini järgi on olemas erinevad käitumisnormide tüübid, nagu traditsioonid, tavad, eetika, religioon, kriminaalõigus. Käitumisnormid eksisteerivad igas sotsiaalses grupis. Kõik käitumisnormid ei ole ilmtingimata kajastatud õiguses. Sellest järeldas Sellin, et teaduslik kriminoloogia peaks uurima kõikide käitumisnormide rikkumisi ja hõlbivat käitumist üldiselt.

Sellise käsitluse raamides jääb aga vastamata küsimus: Miks mõnede normide rikkumisi peetakse kuriteoks aga teisi mitte?

3.1.2 Kuritegu kui sotsiaalne kahju

Kriminoloogia jaoks eriliselt olulise seisukoha formuleeris Edwin H Sutherland oma raamatus *White Collar Crime* (Valgekraade kuritegevus). Sutherland ei olnud rahul sellega, et paljud majandusalased õigusrikkumised on käsitletud tsiviilõiguse rikkumisena, mitte aga kuritegudena. Sutherlandi järgi kuritegu on selline käitumine, mis on riigi poolt keelatud, sest ta kahjustab riigi huve ja millele riik võib karitavalt reageerida. Seega kuriteo definitsiooni kaheks vajalikuks elemendiks on: esiteks, teo legalistlik määratlemine ühiskonnale kahjulikuna ja teiseks, seaduse poolt ettenähtud karistus selle teo eest. Kuna valgekraade kuriteod vastavad sellistele kuriteo kriteeriumidele, peavad kriminoloogid ka neid uurima.

Sutherlandi definitsioon on sarnane legalistliku definitsiooniga (vt allpool). Ta kutsus kasutama kuritegevuse laiemat definitsiooni, mis käsitleb kuriteona käitumist, mis on keelatud kas kriminaalõiguse või teiste seaduste poolt.

Sutherland arvas, et kriminaliseeritud peaks olema igasugune ebaseaduslik käitumine. Tema järglased aga läksid veel kaugemale ja arvasid, et igasugune käitumine, mis on ühiskonnale kahjulik, peab olema kriminaliseeritud. Sellise laiema definitsiooni järgi kuriteoks võib olla igasugune käitumine ja tegevus, mille tulemuseks on vägivaldne või enneaegne surm, haigus, jms. Kuritegu on seega tegevus, mille tulemusena inimesed jäävad ilma koduta, tööta, nälgivad või ei saa vajalikku arstiabi. Näiteks, Sotsiaalministeeriumi andmeil oli Eestis 2001. a. 100 000 elaniku kohta 772 alkoholi tarbimisest tulenevate psüühika- ja käitumishäiretega haiget. Suur osa kuritegudest pannakse toime alkoholijoobes. Alkoholism on sageli abielulahutuste põhjuseks, alkohoolikute lapsed ei saa piisavalt hoolt, tähelepanu, toetust. Alkoholi tarbimisest tulenev sotsiaalne kahju on väga suur ja Sutherlandi ideede edasiarendajate järgi peaks see tegevus olema kriminaliseeritud. Alkoholi tarbimise näide on ainult üks paljudest. Samas vaimus võiks arutleda suitsetamise, stressi põhjustavate faktorite, ümbritseva keskkonna saastamise jms nähtuste üle. Igat

tegevust saab aga vaadelda mitmest küljest. Kas uute tehnoloogiate areng on ühiskonnale kahjulik või kasulik? Aga kui samas kasvab õhu saastatus? Sotsiaalne kahju on suhteline kategooria ning seetõttu seda kasutada kuriteo defineerimise tunnuseks on mõnevõrra problemaatiline.

3.1.3 Kuritegu kui inimõiguste rikkumine

Püüdes vältida kategooriaid, mis on erinevalt tõlgendatavad, pakkusid mõned kriminoloogid definitsiooni, mille järgi kuritegu on määratletud kui käitumine, mis rikub inimõigusi. Nende seisukohalt kõikidel inimestel on loomulikud õigused (nt õigus elada, olla vaba, olla õnnelik jne), mille omandamiseks piisab inimolendi staatusest. Õiguste rikkumine on palju objektiivsem analüüsi aine võrreldes ebamäärase sotsiaalse kahjuga. Antud seisukoha pooldajad on tuntud ameerika kriminoloogid Herman ja Julia Schwendinger.

Antud käsitluse tugevaks küljeks on asjaolu, et ta lubab analüüsida ka sellised situatsioonid, kus õiguskategooriad ise võivad olla kriminaalsuse määratlemise aluseks. Näiteks on seadusi, mis keelavad sõnavabadust, piiravad inimeste liikumist jne. Probleemiks jääb ikkagi see, et ka inimõigused on suhtelise kategooria. Ameerika Ühendriikides inimõigused on defineeritud individikesksetena (õigus teha teatud asju), samal ajal kui Euroopas inimõigused on defineeritud pigem sotsiaalsetes terminites (õigus arstiabile, tööle, haridusele, eluasemele). Võttes arvesse erinevusi inimõiguste definitsioonides, on raske leppida üheselt kokku, milliste õiguste rikkumist peaks kuriteoks pidama.

3.1.4 Kuritegu kui hälbiva käitumise vorm

Norm, nagu oli juba ülalpool mainitud, on reegel, mis reguleerib inimeste käitumist antud sotsiaalses grupis. Kõikidele normidele kaasnevad sanktsioonid, mis toetavad konformset käitumist ja kaitsevad grupi mittekonformse käitumise eest. Sanktsioon on ükskõik milline teiste inimeste reaktsioon indiviidi käitumisele. Sanktsioonid võivad olla positiivsed ja negatiivsed. Positiivseteks sanktsioonideks on kiitus, preemia, jne. Negatiivseteks sanktsioonideks on märkus, noomitus, karistus, jms. Hälbivus on selline sotsiaalne käitumine või sotsiaalne omadus, mis eemaldub antud ühiskonna või sotsiaalse grupi konventsionaalsetest normidest või standarditest, mille eest rakendatakse sanktsioone hälbiku suhtes. Hälbivuseks võib pidada alkoholismi, ühiskondlikus kohas valjult rääkimist, enesetappe, vaimuhaigust, vargust. Hälbivad sotsiaalsed omadused on näiteks laiskus, liiga pikk või lühike kasv, agressiivsus. On näha, et hälbivuse nimekirja võib olla väga pikk või isegi lõpmatu. See, mida peetakse hälbivuseks ühes ühiskonnas ühel ajal, võib teises ühiskonnas või samas ühiskonnas teisel ajal olla normaalsuseks.

Kaasaegses ühiskonnas on võimatu tõmmata selget joont "normaalsete" ja "hälvikute" vahel. Paljud meist on ületanud kiirust, viinud töölt koju pastaka või paberit, noored on olnud "õunaraksus", joonud ennast purju, sõitnud ühistranspordis ilma piletita või proovinud narkootikume.

Nii normid kui ka sanktsioonid võivad erineda formaalsusastme järgi. Mõned normid on formaalsed, teised mitte. Seda, kes ja kui palju, peab ühistranspordis sõidu eest maksma, reguleerivad vastavad õigusaktid ja nendes aktides on määratletud ka sanktsioonid normi mittetäitmise puhul – rahaträlv. See, et avalikus kohas ei tohi nina nokkida ega söögilauas rõhutada, ei ole aga enam mingi seadusega reguleeritud. Sanktsioonideks on aga sel juhul kõrvalviibijate pilgud ja märkused. Esimesel juhul tegemist on formaalse normiga ja sanktsiooniga, viimasel – mitteformaalsega.

Kuritegevus antud käsitluses on hälbivuse alaliik. Ka kuritegude puhul kehtib tõdemus, et kuritegu on suhteline nähtus. Selle mõiste alla kuuluvad äärmiselt eriilmelised nähtused nagu metsa- ja poevargused, raamatupidamis- ja maksupettused, uimastite tootmine ja levitamine, valerahategemine, tootmisjäätmete abil põhjavete reostamine, alkaemaksuandmine riigiametnikule, alaealise meelitamine prostitutsioonile, tapmine ja vägistamine, häkkerlusega panga andmebaasi tungimine, jms. Mõningates riikides kuuluvad raskete kuritegude alla abielurikkumine ja alkoholipruukimine (islamimaades), riigivõimude kritiseerimine (Valgevene), pornograafilise kirjanduse riiki sissetoomine, homoseksuaalne käitumine (Albaania).

3.2. Kuriteo mõiste legalistlik määratlus

Kõiki eespool nimetatud eripargelisi käitumisi seob vaid üks ühine asjaolu – kõik nad on seadusega määratletud õigusnormide rikkumised. Seega sellest asjaolust võib tuletada kuriteo legalistliku määratluse – kuritegu on selline käitumine, mis kehtiva karistumäärustiku (või kriminaalkoodeksi) poolt on keelatud.

Absoluutsest kuriteo mõistest lähtuv klassikaline kriminaalõiguse suund eeldab, et on olemas objektiivne alus õigusvastaste tegude liigitamiseks kuritegudeks, ohtlikeks tegudeks ja korrarikkumisteks, nii saab ka tegude õigusjärelmeid sünkroonselt liigitada karistusteks, ennetusabinõudeks ja haldustrahvideks. Sellest mõttekäigust tulenevalt kurjategijaks saab pidada inimest, kes on mistahes ajal kriminaalseadust rikkunud. Nii argielutähelepanekud kui teadusuuringud osutavad aga sellele, et peaaegu igaüks meist on kunagi milleski seadust rikkunud. Kas siis peaaegu igaüks võib kurjategijaks pidada? Ilmne on, et kurjategijaina eristatakse siiski vaid neid, kes on vastavalt seadusele süüdi mõistetud.

On aga selge, et absoluutseid kuritegusid ei ole olemas. Erinevates ühiskondades ja isegi samas ühiskonnas erinevatel ajastutel kehtivad väga erinevad normid, sellest tulenevalt käitumisaktid, mida peetakse kuritegudeks, varieeruvad. Isegi ühte kõige võikamat tegu, mis kutsub peaaegu kõigi pahameele esile – teise inimese tapmist – ei saa pidada absoluutseks kuriteoks. Väga paljudes ühiskondades, kus kehtis veretasu (mõneski ühiskonnas toimib see veel tänapäevalgi), saatis veretasu teostajat auavaldused, teda ei peetud mingil juhul kurjategijaks.

3.3. Kriminaliseerimine ja dekriminaliseerimine

Eespool oleme näidanud, et kuritegu on suhteline mõiste. Kuidas siis juhtub, et arusaam sellest, mida kuriteoks peetakse, muutub aja möödudes? Kes määratleb, et antud käitumine on kuritegu? Miks mõned käitumislüügid on kuriteod, aga teised mitte? Näiteks, miks Eestis narkoainete tarvitamine on kuritegu, samal ajal alkoholi joomine mitte? Islamimaades hinnatakse neid asju aga täiesti vastupidi – alkoholi levitamine ja pruukimine on kuriteod, narkootikumide (silmas on peetud kergemaid narkootikume) pruukimine aga mitte.

Siinjuures peaksime defineerima mõisted “kriminaliseerimine” ja “dekriminaliseerimine”.

Kriminaliseerimine on protsess, mille käigus antud käitumist reguleeritakse kriminaalõiguse raamides. Protsessi kuuluvad:

- vastava seaduse või paragrahvi sätestamine, mis kuulutab antud käitumise ebaseaduslikuks;
- käitumise jälgimine ja kontroll õiguskaitse institutsioonide poolt;
- kui selline kuritegu aset leiab ja tuleb avalikuks, siis rakendatakse karistusi.

Dekriminaliseerimine on vastupidine protsess. Kui mingi käitumine kõrvaldatakse kriminaalkoodeksist, siis räägitakse, et käitumine on **dekriminaliseeritud**.

Nii klassikaline kui ka positivistlik kriminoloogia aktsepteerivad kuriteo legalistlikku definitsiooni ja ei pööra kriminaliseerimise küsimusele eriti palju tähelepanu. Teoreetiliste lähenemisviiside puhul, mis lähtuvad sotsiaalse konstruktsionismi ideedest, on kriminaliseerimise küsimus üks peamistest, millele pööratakse tähelepanu.

Siinjuures vaatame üht näidet, mis demonstreerib, et kriminaliseerimise probleem ei ole lihtsakoeline. Üheks teoreetiliseks suunaks, mis keskendub kriminaliseerimise küsimusele, on radikaalne kriminoloogia. Stanley Cohen (1988) eristab selles kahte voolu: esiteks, vasakpoolne idealism ja teiseks, vasakpoolne realism. **Vasakpoolse idealismi** teoreetiline positsioon seisneb selles, et traditsioonilised kategooriad nagu tänavakuritegevus või töölisklassi kuritegevus peavad olema “demüstifitseeritud”. Need ei ole tõsised, reaalsed kuriteod, sest kahju, mida nad toovad, ei ole suur ja on võimendatud massimeedia ja ideoloogiliste kampaaniate poolt. Vasakpoolse idealismi pooldajad arvavad, et kriminaalõiguse loomu poolest ebaõiglane, erapoolikult eraomandi ja valitseva klassi võimu kaitsev vahend. Tegelikud kuriteod on need, mis on toimepandud võimulolijate poolt: korporatiivne kuritegevus, keskkonnakuritegevus, jms. Kriminoloogid peaksid looma uued teadmised sellest, mis on “tõeline” kuritegu.

Vasakpoolne realism väidab, et eelkõige tuleb uurida töölisklassi esindajate viktimizeerimist (ohvriks langemist). Töölisklass ja radikaalsed vähemused on palju haavatavamad, sest neil ei ole võimu. Nad langevad sagedamini nii tavaliste kuritegude ohvriks, kui ka võimulolijate kuritegude ohvriks. Ühiskonna põhiülesanneteks ja peamisteks küsimusteks on selliste inimeste kaitsmine ja sotsiaalse õigluse kindlustamine.

Cohen märgib, et tänapäeval “realistlik” seisukoht asub nende debattide varjus. “Realistid” tunnistavad olemasoleva kuriteo definitsiooni ratsionaalset tuuma; nõuavad ohvrite probleemi lülitamist kriminoloogia valdkonda; arutlevad võimulolijate tegevuse kriminaliseerimise vajadust; toetavad mõnede kindlate kuritegude dekriminaliseerimist.

Arutlusküsimusi:

1. Missugused nähtused alljärgnevaist tuleks teie arvates kriminaliseerida või dekriminaliseerida?

Hasartmängud

Eutanaasia

Prostitutsioon

Pornograafia

Korporatiivne kuritegevus

Keskkonna kuritegevus

Täiendavaks lugemiseks:

1. Beirne, Piers, James Messerschmidt. 2000. *Criminology*. 3rd Edition. Colorado.
2. Cohen, Stanley. 1988. *Against Criminology*. New Brunswick, London.
3. Hester, Stephen, Peter Eglin. 1992. *A Sociology of Crime*. London, New York.
4. Sootak, Jaan. 1997. *Kriminaalpoliitika*. Tallinn.

4. KRIMINOLOOGIA ÜLDTEOREETILISED SUUNAD

1. Sissejuhatus.
2. Klassikaline suund.
3. Positivistlik suund.
4. Postpositivistlik suund.

Kriminoloogiaalases kirjanduses eksisteerivad kõrvuti erinevad kriminoloogilised teooriad. See asjaolu tuleneb vaadeldavate suundade teoreetilis-filosoofiliste aluste erinevustest.

Traditsiooniliselt, sarnaselt kriminaalõiguse arengule, eristatakse eelkõige kahte põhilist suunda ehk paradigmat: *klassikaline* ja *positivistlik* suund. See tüpoloogia jääb aga kitsaks viimaste aegade kriminoloogilise mõtte arengule. Järjest rohkem autoreid leiab, et 20. saj lõpust alates on tekkimas uus kriminoloogilise mõtte paradigma, mida on erinevalt nimetatud, kas *postmodernistlikuks* (Einstadter & Henry 1995, Schmallegger 1999, Henry & Milovanovic 1996, Burke 2001, jt) või *konstruktivistlikuks*.

4.1. Klassikaline suund

Klassikaline suund, originaalkeelse nimetusega *scuola classica*, mida vahel on nimetatud ka normativismiks (Raska 2002:40), tekkis 18. saj teisel poolel. Selle suuna aluserajajaks peetakse itaalia silmapaistvat sotsiaalfilosoofi ja õigusteadlast **Cesare Beccaria** (1738–1794). Tema 1764. a avaldatud teos *Dei delitti e delle pene* (*Kuritegudest ja karistustest*) tõlgiti peatselt pärast ilmumist paljudesse Euroopa keeltesse ja omandas kiiresti maailmakuulsuse. Oma teoses üldistas Beccaria paljude valgustusfilosoofide, eriti Charles Montesquieu ja Jean Jacques Rousseau, mõtteid inimloomusest, ühiskonnakorraldusest, kuritegevusest ja karistustest.

Beccaria mõttearenduste aluseks said kaks fundamentaalset põhimõtet:

1. iga inimene on **vaba tahtega** olend;
2. inimene on mõistuspärane olend ja tegutseb **ratsionaalsete valikute** alusel.

Beccaria ideed ja ettepanekud karistuspoliitika reformimiseks osutusid tõeliselt epohhiloovaks ja võeti paljude riikide, nagu näiteks Itaalia, Prantsusmaa, USA jt, kriminaalkodeksite loomisel aluseks. Beccaria põhiseisukohad karistuspoliitika kohta võib kokku võtta järgmises:

- riigi õigus karistada tuleneb vajadusest kaitsta ühishuve üksikisiku kallaletungide eest
- seaduse ees peavad kõik kodanikud olema võrdsed;
- samalaadse kuriteo eest tuleb samamoodi karistada,
- karistuse rangus peab olema täpselt vastavuses kuriteo tekitatud kahjuga;
- karistus peab järgnema kuriteole võimalikult kiiresti;
- õigusemõistmine peab olema avalik;
- karistuse suurus tuleneb vaid kriminaalseaduse sätetest.

Olulise panuse kriminoloogia klassikalise suuna kujunemisse andis inglise väljapaistev sotsiaalfilosoof, utilitarismi rajaja **Jeremy Bentham** (1748–1832). Oma teoses „Panoptikum“ käsitles ta vangla kui institutsiooni ratsionaalset korraldamist. Tema mõtete järgi vangla peaks koosnema üksikkambreist, kuid seal peaksid olema ka kool, töökojad, haigla, jms. Bentham rajaski oma ideedele vastava vangla, kuid katse jäi 1811. aastal pooleli rahanappuse tõttu.

Kuritegevuse põhjused peitusid tema arvates seaduste ebatäielikkuses. Bentham rõhutas samuti karistuse kuriteole vastavuse põhimõtet. Selleks, et seda põhimõtet selgitada, üritas ta konstrueerida kuriteo ja karistuse ideaalse mudeli. Selle mudeli peamised ideed on järgmised:

- karistusega tekitatav valu peab olema suurem kui kasu, mida saab kurjategija teo toimepanemisest;
- mida vähesem on karistuse vältimatus (mida väiksem tõenäosus, et kurjategija saab karistatud), seda rangem peab olema karistus;
- mida tõsisem kuritegu, seda rangem peab olema karistus, püüdes sellega kuritegusid ennetada;
- kuigi kõik on seaduse ees võrdsed, siiski tuleb arvesse võtta olukorda, mis mõjutab kurjategija moraalsel seisundit.

Kriminoloogia klassikaline suund võttis omaks ka paljud kuulsad saksa filosoofi **Immanuel Kant**'i (1724–1804) seisukohad. Filosoofi arusaamad inimloomusest muutusid suuna põhimõteteks. Kant kinnitas, et inimene pole loomu poolest ei hea ega halb, igaüks peab end heaks inimeseks kujundama. Kuid, kuidas see võimalik on – seda ei ole võimalik ette määrata. Kant rõhutas, et inimelu peab juhtima kateooriline (moraalne) imperatiiv. Karistuspoliitika kohta avaldas Kant järgmisi seisukohti: igale kuriteole peab järgnema karistus; karistusel ei saa olla muid funktsioone peale karistamise enda, sest ühtki inimest ei tohi kasutada teiste huvide; karistuse määramise põhiprintsiip on selle vastavus kuriteole.

Klassikalise suuna põhi-ideed võib kokku võtta järgmises:

- inimene on vaba tahte kandja. Kuritegu on tema ratsionaalse valiku tulemus. Just sellepärast, et inimene valib kurjategemise vabatahtlikult, siis peab ta vastutama isiklikult oma valiku eest.
- otsuse langetamine kuriteo toimepanemiseks on ratsionaalne protsess. Sellist otsust kaaludes hinnatakse kõiki poolt- ja vastu-argumente, kuritegu minnakse sooritama vaid siis, kui leitakse, et saadav kasu on suurem kui võimalik kahju.
- muutes karistused rangemaks, teeb ühiskond kuriteost saadava kasu väiksemaks ja seega kuriteo toimepanemise vähem atraktiivseks, mis aitab hoida inimesi kuritegevusest eemal;
- seadusandja kunst ja humanism seisneb mitte niivõrd selles, et teha karistusi võimalikult rangeks, vaid selles, et karmistada karistusi vaid niipalju, kui see paratamatult vajalik on.

4.2. Positivistlik suund

Üpris peatselt pärast klassikalise suuna väljakujunemist tekkisid selle suuna kriitikud. 19. saj keskpäigaks muutus kriitika vägagi massiivseks ja teravaks. Eriti arvustati asjaolu, et klassikaline suund ei pööranud mingit tähelepanu ega võtnud arvesse kurjategija isiksust. Klassikalise suuna ideedele toetuv kohtumõistmine langetas ühesuguse otsuse sõltumata sellest, kas varastas laps või täiskasvanu, vaimselt haige või täiesti terve inimene, kas näppas toidutükikese näljahädas olev kerjus või jõukas inimene.

Paljud teadlased ei nõustunud klassikalise suuna keskse põhimõttega – kuritegu on vaba tahte avaldus. Eitav suhtumine klassikalisse suunda ajendas uue kriminoloogilise suuna – positivistliku – teket. Paljud krimino-

loogid (Jupp 1989, jt) leiavad, et just seda aega, mil positivism esitas väljakutse klassikalisele kuritegevuse käsitlusele, võib lugeda kaasaegse e modernistliku kriminoloogia alguseks.

19. saj teisel veerandil viidi läbi esimesed kuritegevuse statistilised uuringud, mis seadsid paljud klassikalise suuna kesksed tõekspidamised sügava kahtluse alla. 1827. a ilmus maailmas esimene kuritegevuse statistika aastaraamat. See kuritegevuse analüüsi oluliselt edasiviiv sündmus leidis aset Prantsusmaal, esimeseks koostajaks oli **Andre Michel Guerry** (1802–1866). Guerry, uurides kuritegevuse statistilist jagunemist vanuserühmade lõikes, märkas, et kuritegeliku aktiivsuse tipp langeb vanuserühmale 25–30 aastat. Ühtlasi kummutas ta tollal (mingil määral nüüdisajalgi) laialt levinud seisukoha, et kuritegevuse põhjuseks on vaesus. Tema statistilised analüüsid näitasid veenvalt, et Prantsusmaa kõige vaesemates regioonides oli kuritegevuse tase kõige madalam. Guerry tegi olulise järelduse – *seost kuritegevuse ja vaesuse vahel ei ole*, seisukoht, mis kehtib veel 21. sajandilgi (v.a seos vaesuse ja kuritegevuse vahel linnaosade võrdluses, kuid ei riikidevahelistes ega riigisisestes võrdlusanalüüsides sellist seost ei ole avastatud). Samas ta täheldas seoseid kuritegevuse ja ebapiisava kasvatus vahel.

Samal ajaperioodil töötas ja viis läbi uuringuid maailmamaine omandanud belgia matemaatik, statistik ja astronoom **Adolphe Quetelet** (1796–1874). Ta tundis huvi paljude loodus- ja ühiskonn nähtuste vastu, kuid erilisel paelus teda valdkond, mida teadlane ise nimetas moraalseks statistikaks. Quetelet tuvastas, et sündide ja surmade statistikas esinevad kindlad seaduspärasused. See asjaolu viis ta mõttele teha samalaadseid analüüse ja otsida seaduspärasusi ka kuritegevuse kohta. Quetelet avastas, et kuritegevust iseloomustab paljude aastate jooksul mitmete näitajate osas hämmastav stabiilsus. Sarnaseiks jäävad nii kuritegevuse üldnäitajad, kui ka näitajad kuritegevuse struktuuri erinevate elementide kohta, mees- ja naiskurjategijate suhe, ka kohtustatistika (loomulikult on selline kuritegevuse näitajate kokkulangevus paljude aastate jooksul omane vaid stabiilsetele ühiskondadele). Saadud uurimistulemused külvasid Quetelet teadvusse kahtlusi ja küsimusi klassikalise suuna kesksete põhimõtete suhtes. Kas klassikalise suuna seisukoht kuriteost kui vaba tahtega indiviidi ratsionaalse valiku tulemusest ikka peab paika, kui aastast aastasse jääb kuritegude arv enam-vähem samaks? Miks aastast aastasse langetab otsuse kuriteo kasuks sama arv indiviide? Kui kuritegevuses ilmnevad kindlad seaduspärasused, mis konkreetsete indiviidide tahtest ei sõltu, siis kas saame üldse ratsionaalsest valikust rääkida?

Quetelet järeldas, et on olemas mingid seni avastamata jõud, mis mõjutavad püsivalt kuritegevust. Ta oli seisukohal, et on olemas kindlad ühiskonnaseadused, mis iseloomustavad sotsiaalseid protsesse, sealhulgas ka kuritegevust. Sotsiaalne füüsika (tollal ei olnud veel leiutatud sotsioloogia terminit) peakski tema arvates tegelema nende seaduste otsimisega, avastamisega ja sõnastamisega.

Neile esimestele statistilistele uuringutele järgnesid üha kasvavalt teised. Laialdase tuntuse omandasid itaalia teadlase **Cesare Lombroso** (1835–1909), keda hiljem mitmeteski kriminoloogia õpikuis on nimetatud kriminoloogia „isaks“, uuringud ja vaated.

Kui Lombroso otsis kuritegevuse põhjuseid eelkõige inimese defektsest füsioloogiast ja anatoomiast, st inimbioloogiast, siis hilisemad positivistid rõhutasid rohkem psühholoogilisi omadusi, iseloomujooni või psüühilisi defekte või sotsiaalseid tegureid (töötus, ebavõrdsus, pinge soovide ja võimaluste vahel jms). Sotsioloogilise positivismi olulisemaid esindajaid oli **Émile Durkheim** (1858–1917). Durkheimi eriliseks panuseks kriminoloogiasse sai anoomiateooria loomine.

Seega positivistlik lähenemisviis kuriteole ja kurjategijale erineb oluliselt klassikalise suuna lähenemisviisist. Positivistide jaoks kuritegu on seaduserikkumise akt, mille indiviid paneb toime erinevate tema tahtest sõltumatute põhjuste toimel, mitte aga ratsionaalset valikut tehes. Seetõttu positivistliku suuna esindajad keskenduvad kuritegevuse põhjuste otsimisele. Statistika keeles väljendatuna kuritegu ja kuritegevus on need sõltuvad muutujad, mida tuleb seletada ja uurimuse eesmärgiks seataksegi nende muutujate leidmine, millest kuritegevus sõltub. Kui klassikalise suuna esindajad pööravad põhitähelepanu nendele vahenditele ja tingimustele, mille abil võiks kriminaalõigussüsteem tõsta kuriteo „hinda“, suurendades oodatavat kahjumit võrreldes saadava kasuga, siis positivismi paradigmasse kuuluvad teooriad ja uurimused otsivad kuritegevuse põhjust. Positivistlik metodoloogia tõi kaasa teadusliku lähenemisviisi ja süstemaatiliste empiiriliste uuringute juurutamise kriminoloogiasse. Just rõhu asetamine empiirilistele uuringutele mõjutas kriminoloogiliste uurimismeetodite arengut, eriti kvantitatiivsete andmete kogumise ja analüüsimise osas.

Positivismi aluseks olev teadusfilosoofiline põhi-idee seisneb selles, et ühiskond funktsioneerib teatud kindlate objektiivsete seaduste järgi, mida sarnaselt füüsika, keemia, astronoomia, bioloogiaga jms saab täppisteaduslikult uurida arendades teaduslikke (tavaliselt statistilisi) meetodeid. Positivismi järgi on hälbiv käitumine, sh kuritegelik käitumine, objektiivne nähtus ning teadlaste ülesandeks on võimalikult täpselt

määratleda, kirjeldada ja mõõta neid faktoreid, mis seda mõjutavad. Kuna faktorite hulk, mis hõlbivat käitumist ja kuritegevust mõjutavad, on väga suur, siis tuleb üles otsida just need põhifaktorid, mille deterministlik mõju on kõige tugevam.

Seega kokkuvõttes, positivistlik suund toetub kolmele alus-põhimõttele (Empey, Stafford, Hay 1999: 114–115):

1. *Empiiriline dokumenteerimine.* Kui teooriad ei ole empiiriliste andmetega kinnitust leidnud, siis nad ei kehti ja tuleb uus teooria luua. Kriminoloogide ülesanne seisnebki kuritegevuse ja kuritegevuse kontrolli teooriate väljatöötamises ja testimises.
2. *Determinismi doktriin.* Klassikalise suuna rõhuasetus ratsionaalsusele ja vabale tahtele on inimekäitumise olemust liiga lihtsustav. Inimesed ei ole just alati vabad tegema seda, mida nad soovivad. Inimekäitumine on põhilises osas, kui mitte isegi täielikult, determineeritud bioloogiliste, psühholoogiliste ja sotsiaalsete jõudude poolt, mis on suures osas väljaspool indiviidi kontrolli. Kuna kindlad loodus- ja ühiskonnaseadused määravad nende jõudude toimimise, siis kriminoloogide ülesannete hulka kuulub ka kuritegevust mõjutavate seaduste avastamine.
3. *Väärtusneutraalsus.* Positivistid on esitanud ka nõude, et teadus peab olema sotsiaalsete väärtuste suhtes neutraalne. Kriminoloogid peaksid piirduma vaid objektiivset reaalsust kajastavate „faktidega“ tegelemisega.

Nii klassikaline kui positivistlik suund on viinud olulisel määral kriminoloogilist mõtet edasi. Tabelis 2 on esitatud kriminoloogia klassikalise ja positivistliku suuna põhimõtete võrdlev analüüs.

Tabel 2. Kriminoloogia klassikalise ja positivistliku suuna võrdlev analüüs.

Jrk nr	Klassikaline suund	Positivistlik suund
1	Aluseks võetakse kuritegevuse legalistlik määratlus.	Pannakse kahtluse alla legalistlik määratlus.
2	Karistus peab vastama kuriteole.	Karistus peab vastama kurjategijale.
3	Vaba tahte doktriin e indeterminism.	Determinismi doktriin.
4	Surmanuhtlus peab olema käibel teatud kuritegude eest.	Surmanuhtluse vajalikkuse eitamine.
5	Ei peeta vajalikuks empiirilisi uuringuid.	Toetutakse empiirilistele uuringutele.
6	Kindlapiiriline karistusaeg.	Kindla tähtajata karistusaeg.

Alus: Reid S. T. 2000. *Crime and Criminology*. 9th Edition. Boston. p. 64.

4.3. Postpositivistlik suund

20. saj teisel poolel süvenes kriitika ja rahulolematust positivistliku suuna põhimõtete ja seisukohtadega. Eriti kasvab teadlaste hulk, kes arvustavad positivistliku suuna arusaama sotsiaalsest reaalsusest kui täiesti objektiivsest ja inimehtest sõltumast .

Reaktsioonina modernistlike sotsiaalteaduste nõrkustele ja puudustele ning vastava rahulolematuse baasil hakkas nii sotsiaalteadustes tervikuna kui ka kriminoloogias arenema uus üldteoreetiline suund e paradigma, millele ei ole seni veel kindlat nimetustki antud. Uut suunda on nimetatud nii *postmodernistlikuks* kui *konstruktivistlikuks*.

Kriminoloogid, kes peavad uut suunda **postmodernistlikuks**, toetuvad eelkõige sotsiaalteadustes väljatöötatud postmodernismi teooriale. Sotsiaalteaduste postmodernism püüab rekonstrueerida inimesuhete ja sotsiaalse struktuuri kogemise viise, samuti seda, kuidas me tajume end ümbritsevat maailma. Veelgi rohkem, postmodernism heidab väljakutse modernismi põhiarusaamadele sotsiaalse reaalsuse objektiivsuse ja kujunemise kohta. Postmodernism näeb inimesi nii sotsiaalse maailma aktiivsete konstrueerijatena kui ka samaaegselt selle maailma poolt loodutena. Inimesed üldreeglina ei taju, et nad on hõlmatud selles konstrueerimises ja kalduvad end nägema sotsiaalse maailma suhtes pigem passiivsete kui aktiivsete olenditena, olles vaid harva teadlikud oma osast selle maailma loomises. (Einstadter & Henry 1995:278, 282)

Postmodernistid peavad tõeks paljude faktorite kogumit (*contingent of many factors*), kaasa arvatud ajaloolisi ja kaasaegseid asjaolusid, nii isiklikke kui sotsiaalseid, mistõttu tõde ei ole kunagi absoluutne, vaid osaline ja voolav. Postmodernistlike uurimuste üheks olulisemaks eesmärgiks on selgitada, kuidas tõde konstrueeritakse argielu interaktsioonis, kasutades pigem kvalitatiivseid kui kvantitatiivseid uurimismeetodeid (Curran & Renzetti 2001:203).

Postmodernistlik suund ei ole veel tänapäevaks lõplikult välja kujunenud. Selles leidub erinevaid mõttearendusi ja teooriaid, mida ühendab eelkõige positivismi põhimõtetest suuremal või vähemal määral lahtitulemine. Kuid ollakse täiesti ühel meelel inimloomuse suhtes – inimese olemus on sotsiaalselt konstrueeritud (Einstadter & Henry 1995:283).

Üldteoreetiliseks suunaks võib pidada ka konstruktivistlikku kriminoloogiat. Viimase alged peituvad tuntud saksa sotsioloogi Max Weberi arendatud „Verstehen“ (aru saada, mõistma) kontseptsioonis, milles keskse kohal on uurija ja uuritava empaatiline suhe, arusaamine. Weberi lähenemisviisile toetus Chicago koolkond (1920–1940) uurides Chicago linna hälvikuid. Neis uurimustes esmakordselt kasutatud osalusvaatlus sai üldtunnustatud kriminoloogiliseks uurimismeetodiks ja ühtlasi lisas usaldusväärtust interpretatiivses traditsioonis uurimustele.

Konstruktivistliku uuringu idee seisneb selles, et uurija, kasutades suunatud tähelepanu ja osalust, võib sügavamalt aru saada kurjategijate, ohvrite ja kuritegevuse kontrolli agentide rollidest ja kogemustest. Selline lähenemisviis aitab saada mitmekülgsemat ja adekvaatsemat pilti igapäevasest kuritegevusest. Konstruktivismi huvi keskmes on see, kuidas inimesed omavahel suhtlevad. Konstruktivistliku lähenemisviisi olemus seisneb sotsiaalselt tähendusliku tegevuse süstemaatilises analüüsis, mida teostatakse uurides inimesi loomulikes tingimustes selleks, et mõista, kuidas inimesed loovad ja hoiavad/toetavad oma sotsiaalseid maailmu. Sellise uuringu eesmärgiks on arendada arusaamu sotsiaalsest elust ja avastada, kuidas inimesed konstrueerivad tähendusi naturaalses tingimustes. Uurija, kes tegutseb lähtudes neist põhimõtetest, püüab aru saa, mis on tähtis neile inimestele, keda ta uurib. Selleks uurib ta keskkonda ja olukorda, milles uuritavad subjektid elavad, püüdes neid mõista nende endi vaatenurgast lähtudes.

Sotsiaalne reaalsus konstruktivistlike mõistete süsteemis on inimeste interaktsioonis loodu. Selline arusaam erineb põhimõtteliselt positivistide omast, kelle jaoks reaalsus eksisteerib objektiivselt, inimestest sõltumatult. Selle suuna jaoks on sotsiaalne maailm just selline, millisena inimesed seda tunnetavad.

Kokkuvõttes, kuritegevuse teoreetiline mõtestamine liigub mitmes erinevas suunas. On alust arvata, et lähitulevikuski ei suudeta veel luua ühtset, integreeritud kuritegevuse üldteooriat.

Arutluskiisimus:

1. *Näetage kriminolooge, kes on põhiliste kriminoloogia üldteoreetiliste suundade esindajad.*

Täiendavaks lugemiseks:

1. Curran, J. D., Renzetti C. 2001. *Theories of Crime*. Boston.
2. Einstadter, W., Henry, S. 1995. *Criminological Theory*. Philadelphia.
3. Raska, E. 2002. *Kriminoloogia. Sissejuhatus ainesse*. Tallinn.

5. PINGETEOORIAD

1. *Pingeteooriate olemusest.*
2. *Durkheimi elust ja panusest kriminoloogiasse.*
3. *Durkheimi anoomiateooria.*
4. *Merton'i teooria ehk täiendatud anoomiateooria.*
5. *Üldpingeteooria.*

5.1. Pingeteooriate olemusest

Kriminoloogia kesksemaid teooriaid – pinge- ehk anoomiateooriad – tekkisid oma algsemas vormis juba 19. sajandi lõpul. Kuni 1960. aastateni kuulus pingeteooriatele lausa valitsev seisund kriminoloogias, sellele järgnes langusperiood, kuid 20. sajandi lõpus algas uus nimetatud teooriate maine tõus (Passas, Agnew 1997:1).

Pingeteooriate põhi-idee järgi nii hälbiv kui kuritegelik käitumine, tulenevad ühiskonnas või indiviidis peituvatest pingetest. Pinged tekivad eelkõige võimetusest rahuldada oma taotlusi, selline seisund toob aga kaasa negatiivseid emotsioone. Viimasele omakorda võib indiviid reageerida mitmel erineval viisil:

- püüab saada seda, mida soovib, ebaseaduslike vahenditega (vargus, röövimine, uimastimüük, prostitutsioon jms);
- püüab kätte maksta neile, kes tõkestasid teda oma taotlusi rahuldamast või nendega seotud objektide kahjustades (kallaletung, vandalism jms);
- püüab toime tulla selliste negatiivsete emotsioonidega kasutades selleks hälbelisi vahendeid (alkoholi või narkootikumide kuritarvitamine, enesetapp jms).

Kuid loomulikult kaugeltki kõiki indiviide ei vii pinged kuritegelikule või hälbelisele teele.

5.2. Durkheimi elust ja panusest kriminoloogiasse

Pingeteooriate teke ja kriminoloogia ühe kesksema mõiste anoomia käibeletulek seostub *Émile Durkheim* nimega.

Maailmamainega prantsuse sotsiaalteadlane Emile Durkheim (1858-1917), keda peetakse kaasaegse sotsioloogia üheks rajajaks, on andnud suure panuse ka kriminoloogia arengusse. Ta sündis pisikeses prantsuse linnas Saksa-Prantsuse piiri lähedal. Pärast õpingute lõpetamist Pariisis õpetas Durkheim filosoofiat mitmete provintsilinnade keskkoolides. Seejärel veetis ta aasta Saksamaal stažeerides sotsiaalteadusi, külastades ka eksperimentaalsüühholoogia loojat Wilhelm Wundti Leipzigris. Alates 1887 algas tema kõrgkooliõppejõu karjäär, esmalt Bordeaux ja hiljem Sorbonne ülikoolis, mis kestis kuni surmani. Durkheim elas suurte majanduslike ja sotsiaalsete muutuste ajajärgul, mil leidis aset massiline linnastumine ja kiire tööstustumine Prantsusmaal, mis kõik jätsid kirka mulje ja sundisid mõtlema nii ühiskonna koospüsimise kui ka kuritegevuse tormilise kasvu põhjuste üle. 1892 kaitses ta doktori-dissertatsiooni, viies läbi uurimuse tööjaotusest ühiskonnas, mille põhjal kirjutas hiljem raamatu De la division du travail social (1893). Oma monograafias Le Suicide (1897) esitas Durkheim põhjaliku ja originaalse enesetappude uuringu. Rikkaliku statistika põhjal näitab ta veenvalt, et enesetappude tase tõuseb nii majanduskriisi kui ka majandustõusu perioodil (Durkheim 1998:280). Kui kriisiperioodil elust vabatahtlikult lahkujate hulga tõusu võib iseenesestmõistetavaks pidada, siis avastuslikuks momendiks tema uurimistulemustes on enesetappude järsule kasvule osutamine jõukuse tõusu perioodidel. Just selles oma kuulsaimas teoses tutvustabki Durkheim anoomiateooriat. Durkheimi panuseks peetaks ka kuritegevuse funktsionalistikule käsitlemisele aluserajamist.

5.3. Durkheimi anoomiateooria

Juba oma esimestest töödest alates hakkas Durkheim analüüsima ühiskondade arenguvorme. Ta leidis, et ühiskonnad läbivad kaks põhilist arengustaadiumi, mida ta nimetas vastavalt mehaaniliseks ja orgaaniliseks. Ühiskond, mis on mehaanilises arengustaadiumis, koosneb üksteisest suhteliselt isoleeritud kogukondadest, mis toodavad elamiseks vajamineva peaaegu kõik ise. Sellistes kogukondades elavad selle liikmed väga sarnastes tingimustes, teevad ühesugust tööd, käituvad sarnaselt ja peavad lugu ühesugustest väärtustest.

Ühiskondlik solidaarsus, mis neid ühiskondi koos hoiab, põhineb selle liikmete ja elu ühetaolisusel. Seaduse ülesandeks mehaanilises ühiskonnas on kaitsta ühiskonnaliikmete ühetaolisust. Orgaanilises ühiskonnas sõltub iga selle osa üksteisest ja arenenud tööjaotusest. Sellises ühiskonnatüübis ühiskondlik solidaarsus toetub vastastikusele täiendamisele. Orgaanilises ühiskonnas on seaduse ülesanne ühiskonnaelu reguleerimine ja erinevate ühiskonnaosade tegevuse koordineerimine.

Mehaanilises ühiskonnas ei ole selgelt märgistatud eraldusjoont kuritegeliku ja lihtsalt laiduväärse käitumise vahel. Juhul, kui sellises ühiskonnas leiab aset kuritegeliku iseloomuga nähtuste vähenemine, siis võib täheldada tendentsi, et käitumine, mida varem peeti lihtsalt taunimisväärseks, hakatakse nüüd hindama kuritegelikuks. Näiteks mitte igat omaniku loata võõra vara ülevõtmist ei peeta seal varguseks. Kuid kui traditsioonilised vargusteks peetavad teod vähenevad, siis võidakse ka võõra vara ülevõtmist hakata kuriteoks pidama. Kui need käitumisviisid, mida senini määratleti kuritegelikeks, enam ei ilmne, siis hakatakse uusi käitumislidke kuritegelikeks pidama. *Seega kuritegevus on paratamatus, sest mingi käitumisviiside mitmekesisus on igas ühiskonnas. Kuritegevuse määratlemise paratamatus tuleneb solidaarsuse säilitamise vajalikkusest, mida genereeritakse konformismi survega liigse mitmekesisuse vastu.* Mõned sellised surve avaldamise vormid võtavad ilmselgelt kriminaalsanktsioonide vormi. Durkheim peab ühiskonda, kus ei ole kuritegevust, patoloogiliseks või ebanormaalseks. Kuritegevuseta saab olla vaid selline ühiskond, kus piirangud ja sundus on niivõrd karmid ja jäigad, et mitte keegi ei saa neile vastanduda. Sellistes väga rangetes tingimustes suudetakse küll kuritegevus suurel määral likvideerida, kuid neis ühiskondades ei saa olla ka edumeelseid uuendusi ja muutusi.

Seega suurte ühiskondlike muutustega kaasneb paratamatult ka kuritegevuse tõus, st kuritegevus on hind, mida ühiskond maksab progressi eest.

Oma analüüsid Durkheim näitas, et orgaanilistes ühiskondades kasvavad hälbivusnähted järsult suurte ühiskondlike muutuste perioodidel. Kiire linnastumine ja massiivne tööstustumine lõhuvad ühiskondliku solidaarsuse endise aluse. Ühiskonnas kaovad autoriteetsuse allikad. Religioon kaotab oma mõju, areneb sekularisatsioon. Taolistel perioodidel hääbuvad ühiskondlikud jõud, mis senini reguleerisid inimkäitumist. Sellist ühiskonnaseisundit nimetaski Durkheim anoomiaks.

Tema järgi anoomia tähendab teatud moraalset tühjustunnet, normide puudumise seisundit, mis tekib siis, kui inimeste taotlused ületavad nende täitumise reaalsed võimalused.

Durkheimi arusaamad inimese olemusest tuginesid Hobbes'i teooriale, mille järgi ei ole olemas loomulikke, inimloomusele seesmiselt omaseid vajaduste, soovide ja ambitsioonide sisemisi piiranguid. Just seetõttu on hädavajalik ühiskonna loodud piirangute süsteem, mis avaldub eelkõige sotsiaalsete normide näol. Anoomia kujutabki endast ühiskonna sellist seisundit, mil ühiskond ei ole võimeline mõjutama inimeste käitumist. Puudub või on ebatõhus normatiivne regulatsioon, kaovad piirangud, mis talitsevad inimeste ahnust ja pidurdavad inimvajaduste kontrollimatut rahuldamist.

Tänapäeval võib anoomiat määratleda kõige üldisemalt järgmiselt. Anoomiana võime mõista selliste ühiskonnatingimuste olemasolu, mis lõhuvad ühiskonna võimet reguleerida tõhusalt oma liikmete käitumist (Wallace 2001:20).

Seega, anoomia-teooria makrotasandil keskendub ühiskonna võimetusele piirata ja reguleerida inimkäitumist tõhusalt. Anoomiaseisund loob nagu pressingu indiviididele oma eesmärkide saavutamiseks keelatud, ebaseaduslike vahenditega.

Durkheim pööras põhitähelepanu individuaalsete eesmärkide saavutamisele, väites, et ühiskond võib läbi kukkuda mõistlike piirangute seadmisel eesmärkidele, mida inimesed taotleavad.

5.4. Merton'i teooria ehk täiendatud anoomiateooria

Anoomiateooriat arendas edasi silmapaistev ameerika sotsioloog Robert Merton (sünd 1910). Kui Durkheimi käsitles anoomia tähendab ühiskonna võimetust piirata indiviidide impulsse ja soove, siis Mertoni järgi enamus indiviidide soove ei ole mitte "loomulikud", vaid tsivilisatsiooni poolt tekitatud ja oma olemuselt "kunstlikud". Eelkõige sotsiaalne struktuur piirab ühiskonnagrupidel võimalust rahuldada oma vajadusi.

Kuna lääne tsivilisatsioonis kõrgeimaks eesmärgiks peetakse materiaalse heaolu saavutamist, siis ühiskond stimuleerib indiviide võimalikult suuremat materiaalselt heaolu taotlema. Samas valitsev liberaalne ideoloogia kuulutab, et kõigil on võrdsed võimalused sellise heaolu saavutamiseks. Lääne tsivilisatsioon

pakub nende eesmärkide saavutamiseks ühiskonna poolt heakskiidetud vahendeid, mida toetavad vastavad normid. Nendeks vahenditeks on visa ja aus töö.

Tabel 3. Merton'i kohanemisviiside tüpoloogia.

	Kohanemisviis	Eesmärgid	Vahendid
1	Konformsus ehk seaduskuulekus	+	+
2	Innovatsioon ehk uuendamine	+	–
3	Ritualism	–	+
4	Retritism (aktiivsest elust tagasitõmbumine)	–	–
5	Mäss	±	±

Allikas : Merton 2002:100.

Kohanemistüüpe võib iseloomustada järgmiselt:

1. kohaneistüüpi, mida nimetatakse konformsuseks, iseloomustab neid indiviide, kes võtavad omaks nii ühiskonna poolt pakutavad heakskiidetud eesmärgid, kui ka normidele vastavad vahendid; on kõige levinum;
2. kohanemistüüp, mida nimetatakse ka innovatsiooniks, sellesse kuuluvad individid, kes võtavad küll omaks ühiskonna eesmärgid, kui eitavad normidele vastavaid vahendeid, st püüdleval materiaalsel heaolu, kuid vahendeid valimata;
3. kohanemistüüpi, mida nimetatakse ritualismiks, iseloomustab eesmärkide eitamine, kuid vahendite omaksvõtt, st ei püüda materiaalse heaolu poole, samas ollakse seaduskuulekad;
4. kohanemistüüpi, mida nimetatakse retritismiks e elustpõgenejad;
5. kohanemistüüpi, mida nimetatakse mässuks, iseloomustab nii eesmärkide kui vahendite eitamine.

5.5. Üldpingeteooria

Pingeteooriate uue variandi, mis sai nimeks *üldpingeteooria* (edaspidi – ÜPT, ing.k. – *general strain theory*), lõi üheksakümnendatel aastatel ameerika sotsiaalteadlane Robert Agnew. ÜPT püüab täpsemini määratleda nii sotsiaalsete kui individuaaltasandi pingete allikaid. ÜPT üritab selgitada, miks inimene, kes tunneb stressi ja pingeid, satub teistega võrreldes sagedamini kuritegelikule teele. Erinevalt Mertoni teooriast, mis keskendub alamkihtide kuritegelikule aktiivsusele, pöörab Agnew teooria tähelepanu ühiskonna kõigi kihtide kuritegevusele.

Agnew lähtub seisukohast, et pingete allikaid on rohkem kui vaid eesmärkide ja nende saavutamise vahendite vahelised vastuolud (Agnew 2002:114). ÜPT väidab, et hälbiv käitumine, sealhulgas kuritegelik käitumine, tuleneb indiviidi negatiivsest emotsionaalsest seisundist, sellistest nagu viha, frustratsioon jms. Sellist emotsionaalset seisundit omakorda võivad põhjustada väga mitmesugused pingesallikad.

Pingesallikateks võivad olla järgmised asjaolud (Agnew 2002:114–118):

- *Pinge, mis on põhjustatud positiivselt väärtustatud eesmärkide saavutamise ebaõnnestumisest.* Nimetatud pingesallikas langeb ühte Mertoni teoorias mainituga, st pinge, mis on tekkinud teravast vastuolust eesmärkide ja vahendite vahel. Arvatavasti paljud Jaapani noored sooritavad enesetapu pärast ülikoolidesse sisseastumise ebaõnnestumist just sel põhjusel.
- *Pinge, mis on põhjustatud ootuste ja saavutuste lahknevusest.* Vaadeldav pingesallikas tuleneb vastuolust liialdatud ootuste ja neile mittevastavate saavutuste vahel. Arvatavasti paljud noored tunnevad sügavat frustratsiooni võrreldes oma sissetulekuid teiste, endast edukamate noorte sissetulekutega.
- *Pinge, mis on põhjustatud indiviidi jaoks positiivsete stiimulite kõrvaldamisest.* Mainitud pingesallikas toimib näiteks neil juhtudel, kui inimese kõrvalt kaob tema jaoks väga lähedane kaaslane. Paljude hälbivale teele asunud noorte sellisele käitumisele eelnes tema jaoks armastatud vanemate abielu lagunemine ja tülirohke lahutus.

- *Pinge, mis on põhjustatud indiviidi jaoks negatiivsete stiimulite esilekerkimisest. Nimetatud pingeallikas toimib neil juhtudel, kui inimene satub tugevate negatiivsete stiimulite mõjusfääri. Lapse sattumine kehalise, psüühilise või seksuaalse väärkohtlemise ohvriks kodus, koolivägivalla ohvriks olek või täiskasvanu pikaajaline tööta olek loovad teatud tõenäosuse, et antud isik võib sattuda hälbivale teele.*

Kuigi nimetatud pingeallikad ei ole sõltuvad üksteisest, võivad nad mõningatel juhtudel kattuda. Iga järgnev pingeallikas tõstab tõenäosust, et kogetakse kasvavaid negatiivseid emotsioone nagu depressioon, pettumus, hirm ja õigusrikkumiste jaoks kõige ohtlikumana – viha. Viimane kasvatab selles isikus tunnet, et teda on alavääristavalt, solvavalt või ebaõiglaselt koheldud. Kasvav viha võib tekitada soovi kätte maksta, innustada inimest midagi otsustavat ette võtma ja langetada seesmisi piiranguid nii, et vägivaldne või seadusvastane käitumine näib talle olevat põhjendatud ja õigustatud.

Kuid hälbiva käitumise ja vastava toimetulekustrateegia valik ei sõltu mitte ainult indiviidi jaoks välistest asjaoludest, vaid ka tema seesmistest dispositsioonidest. Indiviidi dispositsioonid tulenevad järgmistest tegureist (Agnew 2002:124):

- temperamendi iseärasustest;
- eelnevatest omandatud elukogemustest;
- arusaamadest ja põhimõtetest;
- atribuutsioonist.

Tänapäeval võib täheldada pingeteooriate üha laienevat kasutamist ja ka edasiarendamist kriminoloogias.

Arutlusküsimusi:

1. Kuivõrd on pingeteooriad kasutatavad Eesti tegelikkuse kirjeldamiseks?
2. Missugused on olulisemad erinevused Durkheimi ja Mertoni pingeteooriates?

Täiendavaks lugemiseks:

1. Agnew, R. 2002. *The Foundation for a General Strain Theory of Crime and Delinquency*. – in: Cote, S. (ed). *Criminological Theories. Bridging the Past to the Future*. Thousand Oaks, London. p. 113–124.
2. Ginter, J. 1991. *Klassikalised sotsioloogilised teooriad kriminoloogias*. Tartu.
3. Durkheim, E. 1998. *Samoubistvo*. Moskva. (vene keeles).
4. Laine, M. 1997. *Sissejuhatus kriminoloogiasse ja hälbiva käitumise sotsioloogiasse*. Tallinn, Vantaa.
5. Merton, R. 2002. *Social Structure and Anomie*. – in: Cote, S. (ed). *Criminological Theories. Bridging the Past to the Future*. Thousand Oaks, London. P. 96–103.
6. Passas, N., Agnew, R. 1997. *The Future of Anomie Theory*. Boston.

6. KONTROLLITEOORIAD

1. *Sotsiaalse kontrolli mõistest.*
2. *Esmased kriminoloogilised kontrolliteooriad.*
3. *Recklessi kontrolliteooria.*
4. *Sotsiaalsete sidemete teooria.*

6.1. Sotsiaalse kontrolli mõistest

Iga ühiskonna tähtsamaid ülesandeid on korra ja stabiilsuse tagamine. Sotsiaalne kontroll ongi see protsess või struktuur, mille abil kindlustatakse kord ja stabiilsus.

Sotsiaalse kontrolli teooriate alusideid võib täheldada juba 17. saj sotsiaalfilosoofide, eriti just Thomas Hobbes'i (1588–1679), töödes. Kuid sotsiaalse kontrolli mõiste kaasaegses tähenduses tõi sotsiaalteadustes käibe ameerika sotsioloog Edwin Ross 1901. aastal. 20. saj omandas sotsiaalse kontrolli mõiste olulise koha sotsioloogias ja kriminoloogias. Sotsiaalset kontrolli all võib mõista sotsiaalse süsteemi eneseregulatsioonivõimet, mis kindlustab tema struktuurielementide korrastatud suhted normatiivse regulatsiooni abil. Lihtsamalt sõnastades, sotsiaalne kontroll kujutab endast väga mitmekesiseid ühiskondlikke vahendeid, mille abil tagatakse ühiskonnaliikmete seaduskuulekas ja moraalne käitumine. Sotsiaalset kontrolli liigitatakse makrokontrolliks, st makrosotsiaalsel tasandil toimivaks kontrolliks, ja mikrokontrolliks, st mikrosotsiaalsel tasandil toimivaks kontrolliks. Sotsiaalset kontrolli jaotatakse ka ametlikuks e formaalseks kontrolliks, mida teostavad kaasaegsetes ühiskondades eelkõige politsei, prokuratuur, kohus ja vangla, ning mitteametlikuks e mitteformaalseks kontrolliks. Mikrosotsiaalset mitteametlikku kontrolli viivad läbi indiviidi lähikeskkonna institutsioonid nagu kodu, kool, sõpruskond, jms.

Sotsiaalset kontrolli liigitatakse ka seesmiseks ja väliseks kontrolliks. Esimene kujutab endast protsessi, mille käigus inimesed järgivad sotsiaalseid norme, sest nad usuvad neisse, tunnevad ennast hästi ja kindlalt, kui nad on normidest kinni pidanud ning tunnevad end halvasti ja süüdlastena, kui nad ei ole norme järginud. Seda kontrolli liiki nimetatakse ka enesekontrolliks. Väline sotsiaalne kontroll ilmneb sotsiaalses protsessis, kus inimesed kohanduvad normide või reeglitega tänu hüvedega, nagu staatus, prestiiž ja raha, tasustamisele, juhul kui nad norme või reegleid järgivad ja saavad karistatud, kui nad rikuvad norme või reegleid. Kriminoloogilised kontrolliteooriad keskenduvadki eelkõige mikrosotsiaalse kontrolli olemuse ja toime uurimisele ning mõistmisele.

Sotsiaalne kontroll on tihedalt seotud sotsialiseerimisega – isiksuse kujunemine ei saa olla edukas kui teised inimesed (grupp, ühiksond) ei anna sellele hinnangut. Sotsiaalse kontrolli tähtsamad elemendid on tasustamine ja karistamine (Aimre 2001:205–206).

6.2. Esmased kriminoloogilised kontrolliteooriad

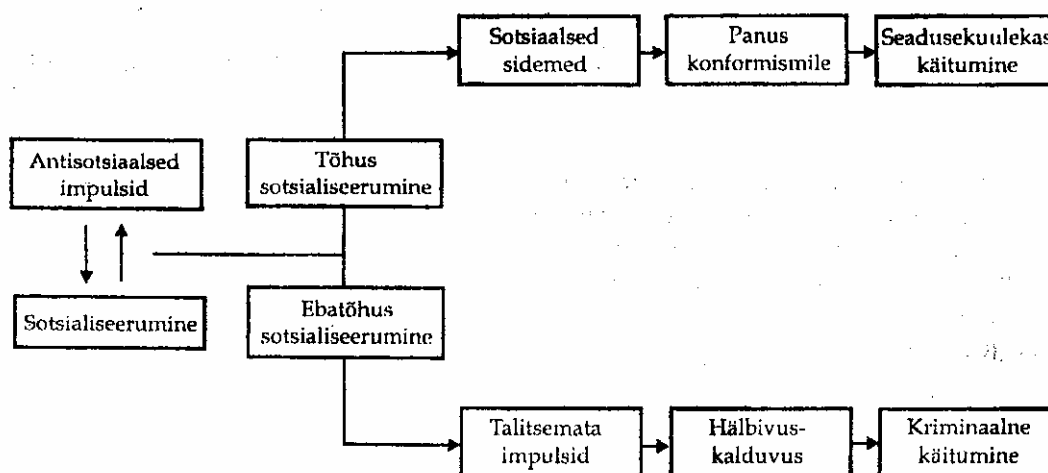
Paljudele kriminoloogilistele kontrolliteooriatele said lähte-eelduseks Émilé Durkheimi mõttearendused, kuigi viimane ei kasutanud sotsiaalse kontrolli mõistet, vaid rakendas sotsiaalse solidaarsuse kontseptsiooni. Oma enesetappude uurimuses Durkheim jõudis üldistuseni, et indiviidid, kes on ühiskonna ja selle institutsioonidega tihedamalt seotud, kalduvad vähem tõenäoliselt enesetapule kui indiviidid, kes on nõrgalt ühiskonna ja selle institutsioonidega seotud. Sama seaduspärasus kehtib ka õigusrikkujate suhtes. Sotsiaalse solidaarsuse järsk langus kiirete ühiskondlike muutuste ajal toob paratamatult kaasa ka kuritegevuse kasvu. Täpselt nii toimuski kõigis postsotsialistlikes riikides, kus kõikjal 1990ndate algul põhjanevate ühiskondlike muutustega kaasnes kuritegevuse tormiline kasv.

Nagu teisedki kriminoloogilised teooriad, toetuvad kontrolliteooriadki teatud alusideele. Need ideed võib kokku võtta järgmistes teesides (Reid 2000:163):

- iga inimlaps vajab kasvatamist;
- erinevused kasvatuses määravad ära suures ulatuses kujunevad suhted kaasinimestega ja korralikkusel põhineva eluviisi omaksvõtmise;
- kiindumust-ustavust kaasinimeste suhtes (*attachment*) ja kohustusi (*commitment*) võib pidada nii seesmiseks (nimetatakse ka teadvuseks) kui ka väliseks kontrolliks, mis avalduvad vastavalt süü või häbi näol;

- paljude erinevate metoodikatega uuringute tulemused näitavad, kuivõrd on kiindumus-ustavus ja kohustused tekkinud. Ning vastupidi, uurimistulemused viitavad ka olukordadele, milles moraalsed sidemed kaasinimestega on hääbunud ja sellest tulenevalt soodustavad kuritegelikku käitumist.

Seega kontrolliteooriad rõhutavad sotsialiseerimise erilist rolli kuritegeliku käitumise kujunemises (joonis 2).

Joonis 2. Sotsiaalne kontroll ja inimekäitumine.

Miks inimesed panevad toime kuritegusid – see on tüüpilisim küsimus nii paljudele kriminoloogidele kui ka teistele asjahuvilistele. Kuid kontrolliteooria esindajad küsivad teistmoodi, *miks enamus inimesi ei pane kuritegusid toime*. Sellisest probleemipüstitusest ongi tuletatud kontrolliteooriate põhiseisukohad.

Kontrolliteooriate keskne tees väidab, et *inimesed jälgivad niivõrd seadusi, kuivõrd nende käitumist ja tundeid kontrollitakse seesmistest või välistest jõudude poolt*.

Esimese kriminoloogilise kontrolliteooria loomise au kuulub ameerika kriminoloogile, Chicago koolkonna esindajale **Albert J. Reiss**'ile. Olles läbi viinud suuremahulisi uurimusi alaealiste õigusrikkujate kohta, tegi Reiss kolm põhimõtetlikku järeldust delinkventsuse (õigusrikkumised) põhjuste kohta. Õigusrikkumised tulenevad:

1. sotsiaalsete normide internaliseerimise ebaõnnestumisest (ehk sotsialiseerimise ebaõnnestumisest);
2. enesekontrolli puudumisest;
3. institutsionaalsete ettekirjutavate normide puudumisest.

6.3. Recklessi kontrolli- ehk vaoshoidmise teooria

Kontrolliteooriaid arendas edasi psühholoogi taustaga ameerika kriminoloog Walter Reckless.

Toetudes oma uurimistulemustele eristas Reckless seesmise vaoshoidmise neli põhielementi (Burke 2001:205):

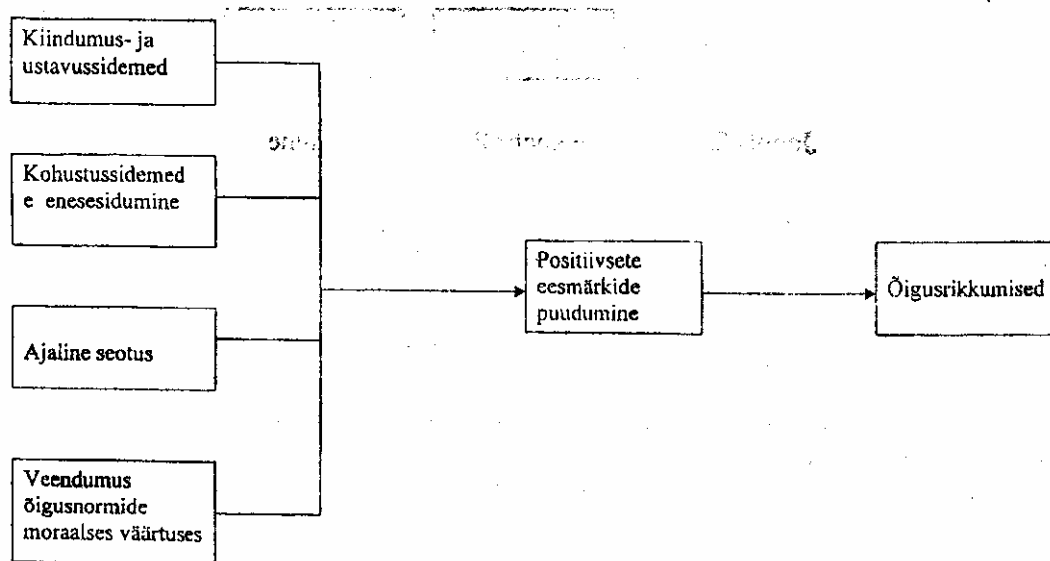
1. *tugeva minapildiga (self-concept)* iniviidid on paremini kaitsitud kriminaalsele aktiivsusele peibutavate jõudude eest,
2. *elu sihipärasus (goal orientation)*, st iniviidil on selged elu-orientatsioonid ühiskonnas heakskiidetud eesmärkide saavutamiseks, näiteks hariduslik ja kutsealane edu,
3. *pingetaluvus (frustration tolerance)*, st turumajanduslik ühiskond, ergutades konkurentsivõitlust, tekitab pingeid, mistõttu iniviidid vajavad pingetaleumise võimet,
4. *normidest kinnipidamine (norm retention)*, st mil määral iniviid nõustub, võtab omaks ja seob end seaduste, normide, väärtuste ja reeglitega ning vastavate institutsioonidega, mis esindavad ja hoiavad ülal neid seadusi, norme, väärtusi ja reegleid.

6.4. Sotsiaalsete sidemete teooria

Tuntuima ja paljudes empiirilistes uuringutes aluseks võetud teooria, mis sai nimeks sotsiaalsete sidemete teooria (edaspidi – SST), lõi **Travis Hirschi**. Hirschi inimkontseptsiooni lähtekohad pärinevad Hobbes'i sotsiaalfilosoofilistest ideedest. Oma uurimistulemused ja sellest tuletatud teooria avaldas Hirschi monograafias *The Causes of Delinquency* (1969), mida ameeriklased ise peavad üheks tähtsamaks tööks Ameerika Ühendriikide kriminoloogias 20. sajandil (Conklin 2001:228).

Kui teised kriminoloogilised kontrolliteooriad on oma olemuselt sotsiaalpsühholoogilise kallakuga, siis Hirschi SST on selgelt sotsioloogilise iseloomuga. SST keskse idee järgi õigusrikkumised tulenevad olukorrast, kus indiviidi ja ühiskonna sidemed on kas väga nõrgad või katkenud (Hirschi 1980:224).

SST järgi nii hälbiv kui ka kuritegelik käitumine ei kasva välja mitte põhimõtetest, arusaamadest ja hoiakutest, mis võiksid nagu viia õigusrikkumiseni, vaid põhimõtete, arusaamade ja hoiakute puudumisest, mis tõkestaksid õigusrikkumisi. Viimased aga, st hälbivat ja õigustrikkuvat käitumist takistavad põhimõtted, arusaamad ja hoiakud kujunevad sotsialiseerimise käigus. Juhul, kui nooruki sotsialiseerimine ebaõnnestub, siis sellega kaasneb ka sotsiaalsete sidemete nõrkus või puudumine. Hirschi teooriat võib esitada skemaatiliselt (joonis 3).

Joonis 3. T. Hirschi sotsiaalsete sidemete teooria.

Sotsiaalsetele sidemetele pööraski Hirschi erilist tähelepanu ja liigitas need nelja rühma :

1. Kiindumus-, ustavus- või sümpaatiased.

Kiindumus-, ustavus- või sümpaatiased kirjeldavad indiviidi võimet luua tõhusaid suhteid kaasinimestega ja institutsioonidega. Noorte puhul tähendab see suhteid vanemate, eakaaslaste ja kooliga. Juhul, kui need suhted on normaalsed, siis individ tõenäoliselt võtab arvesse teiste arvamus ja ootusi ning käitub kooskõlas nende ootustega ning talle on omane seaduskuulekus. Kui aga noore suhted vanematega või kooliga on väga jahedad või isegi vaenulikud, siis on küllalt tõenäoline, et ta ei arvesta ei vanemate ega kooli arvamus ja ootustega ning tema käitumine võib omandada hälbilise iseloomu. Nii iseloomustabki paljude Eesti noorte õigusrikkujate ankeetandmeid tüüpväljend "ei õpi ega tööta". Paljud uuringud on näidanud veenvalt, et alaealise koolist väljakukkumine ja sellele järgnev hulkumisperiod on väga soodsaks pinnaseks õigusrikkujaks kujunemisel.

2. Kohustussidemed ehk enesesidumine.

Kohustussidemed kirjeldavad indiviidi seotust positiivsete kohustustega. Hirschi kasutab lisaks mõistet *investeering*. Juhul, kui individ on investeerinud oma aega, energiat, iseennast või oma sissetulekuid mingisse konventsionaalsesse tegevusse (nt pere loomisse, kõrghariduse omandamisse, spordis edu saavutamisse, taidlusse, jms), siis on tõenäoline, et ta ei riskeeri hälbivalt käituda, et mitte oma investeeringuid kaotada. Tal on hälbivalt käitumises võimalus tunduvalt rohkem kaotada, kui midagi võita. Vastupidi, juhul kui indiviidil ei ole selliseid investeeringuid konventsionaalsetesse tegevustesse, siis ta on vaba õigusrikkumisteks.

3. Ajalised sidemed ehk ajaline hõivatus.

Nimetatud sidemete liik näitab indiviidi ajalist hõivatust. Juhul, kui indiviid on ajaliselt väga hõivatud mingi positiivse tegevusega, siis ei ole tal kuigivõrd aega õigusrikkumisi ette valmistada ega neid läbi viia. Vaadeldavat sidemete liiki väljendavad õiguskaitseorganite esindajad iseloomuliku väljendusega – *ei jää aega lollustega tegeleda*. Ka paljud empiirilised uuringud tõestavad, et õigusrikkumisi panevad toime rohkem need noored, kel on vaba aega „laialt käes“.

4. Veendumus ühiselu reeglite vajalikkuses ja õigusnormide moraalses väärtuses.

Viimane sidemete liik näitab indiviidi seotust ühiskonnaga veendumuste abil. Juhul, kui ollakse veendunud ühiselu reeglite vajalikkuses ja moraalsuses, siis on samuti vähetõenäoline, et ollakse valmis õigusnorme rikkuma.

SST võib pidada üheks kontrollitumaks teooriaks kriminoloogias. Nii Hirschi enda laiaulatuslikus uuringus kui ka paljude teiste teadlaste uuringutes väga erinevates riikides on teooria seisukohad leidnud kinnitust. Kuid mitmed uuringud ja kriitilised analüüsid on näidanud ka vaadeldava SST nõrkusi:

- SST suudab edukalt kirjeldada alaealiste delinkventsust ja kuritegevust, kuid ei ole veenev valgekraede ja organiseeritud kuritegevuse seletamisel;
- SST ei suuda seletada ka alaealiste raskeid kuritegusid;
- SST-s ei ole kuigi selgelt eristatav 2. (kohustus-) ja 3. (ajaline -) side;
- SST ei suuda seletada ka kurjategijaks kujunemise arenguprotsessi.

Arutlusküsimusi:

1. Missugused on kontrolliteoreetikute arusaamad inimloomusest?
2. Kas sotsiaalsete sidemete teooria mõnel seisukohal oleks progностilist (ennustavat) võimet?

Täiendavaks lugemiseks:

1. Burke, H Roger. 2001. *An Introduction to Criminological Theory*. Willan Publishing.
2. Curran, J. Daniel, Renzetti, Claire. 2001. *Theories of Crime. Second Edition*. Boston.
3. Hirschi, Tr. 1980. *A Control Theory of Delinquency*. – in: Kelly, D. *Criminal Behavior. Readings in Criminology*. New York. p. 224–233.

7. SUBKULTUURITEOORIAD

1. Subkultuuri mõiste.
2. Delinkventse subkultuuri teooria. Albert Cohen.
3. Võimaluste teooria.
4. Kriminaalse subkultuuri põhielemendid.
5. Vägivalla subkultuur.

7.1. Subkultuuri mõiste

Subkultuuri mõiste tuli kriminoloogias käibele alles 20. saj keskel. Subkultuuriks nimetatakse sellist normide, väärtuste ja elustiilide süsteemi, mis oluliselt erineb valitseva ehk dominantkultuuri normide, väärtuste ja elustiilide süsteemist.

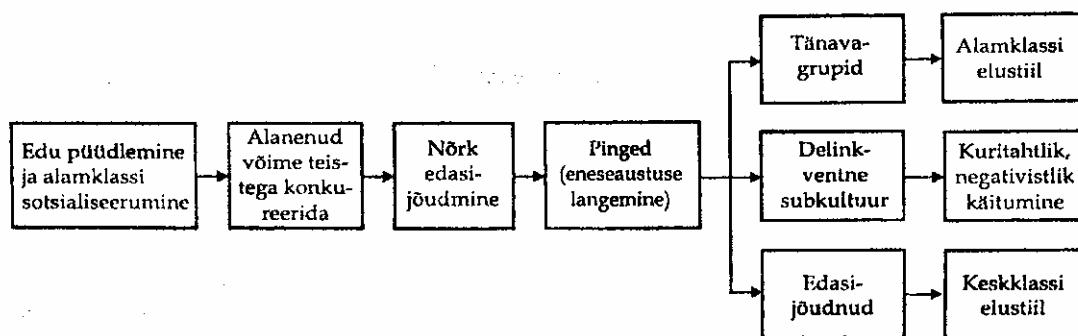
Subkultuuriteooriate keske idee järgi hõlbiv käitumine, sh kuritegelik käitumine, tuleneb subkultuuri normidest, väärtustest ja elustiilist, samamoodi nagu konformne ja seaduskuulekas käitumine dominantkultuuri normidest, väärtustest ja elustiilist. Seega hõlbivalt käituv indiviid ei võta oma käitumismalle kujundades aluseks mitte antud kultuuris üldtunnustatud väärtushinnanguid ja moraalinorme, vaid oma subkultuuri väärtushinnanguid ja norme. Paljud õiguskaitstes töötavad ametnikud väljendavad seda mõtet järgmise lausega: “nad (st kurjategijad) elavad nagu täiesti omaette maailmas”. Seda “omaette maailma” võibki nimetada subkultuuriks.

7.2. Delinkventse subkultuuri teooria. Albert Cohen

Esmase kriminoloogilise subkultuuriteooria, töötas välja ameeriklane *Albert Cohen*, mille ta esitas oma laialdase tunnustuse võitnud teoses *Delinquent Boys. The Culture of the Gang* (1955).

Albert Cohen sündis 1918. aastal Bostonis. Kõrghariduse omandas autoriteetses Harvardi ülikoolis, mille lõpetas 1939. Seal sai ta kuulata väga mainekate, teda sügavalt mõjutanud professorite nagu *Talcott Parsons*'i, *Pitirim Sorokin*'i ja *Robert K. Merton*'i loenguid. Kuid oma suurimaks õpetajaks ja mentoriks pidas ta *Edwin H. Sutherland*'i Doktorikraadi taotles *Cohen* 1951. aastal oma väitekirjaga *Juvenile Delinquency and the Social Structure* (Noorte õigusrikkumised ja sotsiaalne struktuur), mille ka saavutas. Harvardi ülikoolis töötas professorina 1965. aastani, seejärel pöördus tagasi oma lapsepõlvemaadele *New England*'i ja töötas õppejõuna *Connecticuti* ülikoolis veidi üle kahekümne aasta. Lisaks põhitöökohale tegutses *Cohen* külalisõppejõuna paljudes ülikoolides, sealhulgas *Berkeley* ja *Santa Cruz*i ülikoolides USA-s ja *Cambridge* ülikoolis Inglismaal. Aastal 1967 oli *Cohen* ajakirja *American Sociological Review* peatoimetaja. 1970–1971 juhtis *Cohen* presidendina *Sotsiaalsete Probleemide Uurimise Liidu* tööd. 1993 tunnustati *Cohen*i saavutusi Ameerika Kriminoloogide Liidu poolt *Sutherland*i nimelise eriauhinnaga.

Cohen märkas oma ulatuslikes vaatlustes, et alaealiste õigusrikkumised leidsid aset, rõhuvas enamuses juhtudel, jõukudes. Neist alaealistest õigusrikkujatest, kes sattusid politseisse, kuulus enamus alamklassi (*Cohen* 1955:37). Need kaks alaealiste õigusrikkumiste tunnusjoont – jõukudes tegutsemine ja alamklassi päritolu – saidki *Cohen*i delinkventse subkultuuri teooria nurgakiviks (joonis 4).

Joonis 4. A. Cohen'i delinkventse subkultuuri teooria.

Olles analüüsinud alaealiste õigusrikkumiste statistilisi ja sotsioloogilisi materjale tegi *Cohen* mitmeid olulisi järeldusi:

- suhteliselt väike osa alamklassi noori jõuab koolis edukalt edasi;
- koolis viletsalt edasijõudjad panevad rohkem toime õigusrikkumisi võrreldes koolis keskmiselt või hästi edasijõudjatega;
- nigelad koolisaavutused viitavad konfliktile kesk- ja alamklassi väärtuste vahel ning vähesele samastumisele kooliga;
- alamklassi noored kipuvad ühinema jõukudesse.

Poiste ühinemine jõukudesse ei ole midagi uut ka Eestis. Kuid uueks tendentsiks tuleb lugeda tütarlaste koondumist hulkuvatesse tänavajõukudesse, mida on täheldatud mitmetes Eesti linnades. Jõukudesse ühinemise motiivid on uurimuste põhjal küllalt sarnased – staatuse omandamine soov, kindlus- ja turvatunde saavutamise motiiv, lõbujaanu ja põnevuse motiiv, raha jms aineliste väärtuste omandamise motiiv, agressiivsuse väljaelamise motiiv jms.

Oluliseks panuseks kriminoloogiasse võib pidada ka *Cohen*i väljatöötatud delinkventse ehk jõukude subkultuuri tüüpjoonte kirjeldust. Oma uurimusi üldistades ja teooriat luues tõi ta esile seitse põhilist jõukude subkultuuri tüüpjoont (*Cohen* 1955:24–32):

1. ebapraktilisus, mitte-utilitaarsus;
2. negativism ja pahatahtlikkus;
3. hälbiva käitumise mitmekesisus;
4. hetkehedonism;

5. grupi sõltumatuse ja allumatuse rõhutamine;
6. alamklassi päritolu;
7. (üli)mehelikkuse ülistamine.

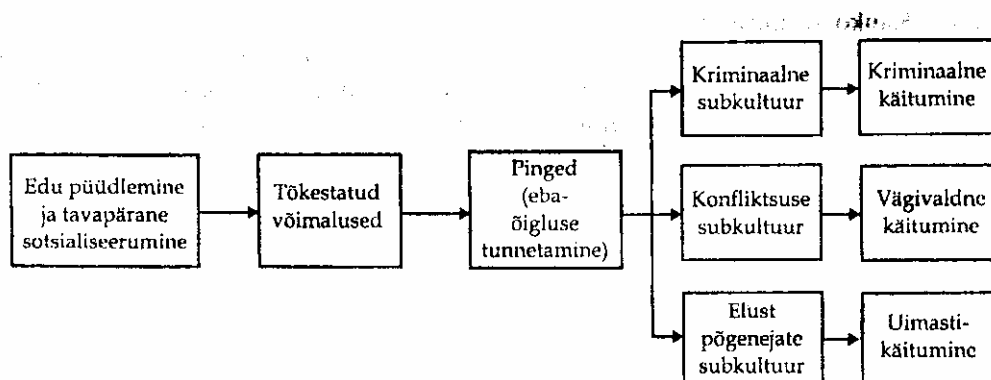
Nii Coheni kui tema järglaste vaatlused 60–80ndatel on näidanud, et jõukude tegevus on enamasti *ebapraktiline*, st alaealiste käitumist ei ajenda eriti ratsionaalsed motiivid. Hulgutakse sihitult ringi, seistakse tänavanurkadel, lobisetakse ja kommenteeritakse ülbelt möödaminejaid, jms. Kui Cohen rõhutas tugevalt jõukude ebapraktilisust, siis 1990ndatel teostatud uuringud näitavad, et jõuke iseloomustab üha rohkem materiaalse kasu tagaajamine.

Eriti iseloomustab delinkventset subkultuuri *negativism ja pahatahtlikkus*. Tuntakse teatud lõbu ja naudingut teistele ebamugavusi tekitades ning ühiskonnannorme trotsides. Lõhutakse bussi- ja trammipeatusi, pillutakse kive möödasõitvate autode akendesse, lõigatakse lõhki bussi- ja trolliistmeid, tükeldatakse istmepinke avalikes kohtades jms. Negativism ilmneb nii koolis kui väljaspool seda.

Oluline jõukude subkultuuri tunnusjoon on *hedonism*, st nende elutegevust iseloomustab meeleliste naudingute ja lõbu jahtimine. Seetõttu jõukude ajakasutuses on olulisel kohal uimastite pruukimine ja “pidupanemine”. Selliste jõukude liikmed ei sea endale pikaajalisi eesmärke ega innustu kooliõpingutest. Neil puudub ka igasugune huvi tegevuste vastu, mis eeldavad distsipliini, õppimist ja ettevalmistust. Jõukude liikmed kogunevad, ilma, et neil mingi kindel ettevõtmine plaanis oleks, mingil tänavanurgal, pargis või mujal tavapärasel kogunemiskohal. Sageli nad lihtsalt hulguvad ringi, oodates, et midagi põnevat juhtuks.

7.3. Erinevate võimaluste teooria

Kui Coheni teooria vaatlleb alaealiste õigusrikkumisi mitteteadvusliku reageeringuna oma frustratsiooni-seisundile, siis Richard Cloward'i ja Lloyd Ohlin'i teooria järgi on see alaealise teadlik kohanemine tema soovide ja tegelikkuse võimaluste masendava kontrastiga (joonis 5).

Joonis 5. R. Clowardi ja L. Ohlini erinevate võimalustega kohanemise teooria.

Delinkventsuse subkultuuri teooriat arendasid edasi Cloward ja Ohlin oma mitmeid auhindu võitnud monograafias *Delinquency and Opportunity. A Theory of Delinquent Gangs* (1960). Nad lisasid subkultuuri teooriasse võimaluste kontseptuaalse käsitluse. Oma raamatus vaatlevad nad selliseid õigusrikkumiste vorme, mis tulenevad eripäraste õigusrikkuja rollide täitmisest (Cloward & Ohlin 1960:9). Niisuguste õigusrikkumiste hulka kuuluvad varasta-mised, röövimised, kallaletungid, narkokuriteod, jms.

Cloward ja Ohlin märkasid, et delinkventse subkultuuri tüüp sõltub reaalistest võimalustest, mis iseloomustavad antud piirkonda. Põhimõtteliselt on võimalik kolme eri tüüpi delinkventse subkultuuri teke vastavalt piirkonna erinevatele võimalustele (Cloward & Ohlin 1960:20).

7.3.1. Kriminaalne subkultuur

Kriminaalne iseloomuga delinkventne subkultuur on selline kooslus, mis on kujunenud aineliste väärtuste omandamiseks illegaalsete vahenditega. Selline subkultuur tekib linna sellises piirkonnas, kus on juba levinud või isegi õitseb kuritegevus. Kui alaealised näevad õigusrikkumistega ainelisest viletsusest väljarabelenud kurjategijat, siis võib selline olukord peibutada neidki ja tekitada soovi kasutada samu

vahendeid materiaalse heaolu saavutamiseks ning motiivi ühineda kriminaalse subkultuuriga oma keskkonnas. Püüeldakse väliselt säravate asjade poole, soovitakse elada nii, nagu nad jõukate elustiili ette kujutavad, kuid elusihside saavutamiseks minnakse illegaalsete vahendite kasutamisele. Ühtlasi sellist subkultuuri iseloomustab erinevate vanuserühmade liitumine. Selliste noorukite kokkupuudetes täiskasvanud kurjategijatega võib tekkida nähtus, mida võib nimetada „õigusrikkumiste romantiseerimiseks“.

7.3.2. Konfliktisuse subkultuur

Vaadeldavat subkultuuri iseloomustab märksõna vägivald. Konfliktisuse subkultuuris omandatakse positsioon jõuga manipuleerides või jõuga ähvardades. Võideldakse eelkõige territoriaalse mõjuvõimu eest kasutades erinevaid võitlus- ja huligaansusvorme. Võivad tekkida kauaaegsed pinged ja mõningatel juhtudel jõukude sõjad (*gang war*). Konfliktisuse subkultuuri liikmete tegevus pälvib kõige kergemini avalikkuse tähelepanu ja halvustuse (Cloward & Ohlin 1960:170).

7.3.3. Aktiivsest elust põgenejate ehk retritistlik subkultuur

Retritistlikku subkultuuri iseloomustavaks põhijooneks on püüdlus meeleliste naudingute poole ja lõbuajanu. Seega, sellistes subkultuurides on väga levinud alkoholi, narkootikumide jms uimastavate ainete sage pruukimine kui ka ebatavaliste seksuaalkogemuste saamine. Sellise subkultuuri liikmed võõranduvad kõige rohkem tavaelu rollidest, sellistest, mida pakub kool või töökollektiiv. Vahel nimetatakse neid kahekordseteks läbikukkujateks, sest nad ei ole suutnud tavaelus läbi lüüa ega ka siseneda materiaalset jõukust tagavasse kriminaalse kallakuga subkultuuri.

7.4. Kriminaalse subkultuuri põhielemendid

Paljudes kriminoloogilistes uuringutes üritatakse vastata küsimusele, missugune on kriminaalse subkultuuri sisu.

Soome kriminoloog Kauko Aromaa, olles uurinud Soome varaste maailma, võrdles seda Ameerikas tehtud analoogsete uurimiste tulemustega ja eristas võrdlustulemuste põhjal kriminaalse subkultuuri põhijooned. Ka paljude teiste kriminoloogide tööd kriminaalsete subkultuuride uurimisel on andnud ligilähedaselt samu tulemusi. Seega võime üldistades esile tuua kriminaalse subkultuuri põhielemendid (Laine 1997:55–57), kuid iga elemendi sisu erineb mõnevõrra erinevates kultuurides.

Kriminaalse subkultuuri põhielemendid:

- oma seadustik ja normid;
- oma keel, släng;
- oma maailmanägemus ja ideoloogia;
- äratuntavus, välimus;
- hierarhia, seesmine jaotus klassidesse;
- reviiir, väljaõpe.

Loomulikult on võimalik täiendavalt välja tuua kriminaalse subkultuuri vähemtähtsaid elemente.

7.5. Vägivalla subkultuur

Olulise panuse agressiivse käitumise mõistmiseks ja vägivalda kultiveerivate subkultuuride teoreetilisse mõtestamisse andis vägivalla subkultuuri teooria. Kriminaalse ja vägivaldse käitumise subkultuurilisi käsitlusi arendasid edasi ameerika kriminoloog Marvin Wolfgang ja tema itaalia kolleeg Franco Ferracuti oma ühisuuringutes ning töötasid välja vägivalla subkultuuri teooria. Täheldades USA lõunaosariikides ja Itaalia lõunaosas keskmisest tunduvalt kõrgemat vägivallakuritegevuse taset, mõtestasid nimetatud autorid seda kui erilist subkultuurilist nähtust. Nad määrasid vägivalla subkultuuri järgmiselt:

vägivalla subkultuuriks nimetatakse sellist subkultuuri, mille normid nõuavad jõu ja vägivalla avalikku kasutamist teatud situatsioonides.

Vägivalla subkultuuris kehtivad normid, mis sarnanevad mõneti sõjaaja reeglitele. Teatud inimesi peetakse omadeks, teisi – vaenlasteks. Vägivallal ja agressiivsusel põhinevad normid ning väärtused on kesksel kohal selliste gruppide elulaadis. Grupi liikmeilt oodatakse teatud situatsioonides avalikku ja selgelt agressiivset

käitumist. Juhul, kui vägivaldne käitumine on tavapärane reageering teatud kindlatele stiimulitele, siis peavad sellises kogukonnas eksisteerima ka teatud karistused selliste normide rikkumiste juhtudeks. Kui individ ei käitu subkultuuri sellistele normidele vastavalt ja ei ilmuta teatud olukordades agressiivsust, siis võib teda oodata ostrakism, kogukonnast väljaviskamine või vähemalt tema sotsiaalse positsiooni oluline langus (Wolfgang & Ferracuti 1982:155).

Vägivalla subkultuuri teooria seitse põhiteesi on järgmised (Wolfgang & Ferracuti 1982:158–161):

1. ükski subkultuur ei ole täiesti erinev ega täielikus konfliktis ühiskonnaga, mille osa ta on;
2. selleks, et kindlaks teha vägivalla subkultuuri olemasolu, ei pea nägema vägivalda igas olukorras;
3. potentsiaalne valmisolek vägivaldaks või pöördumine selle poole mitmekesistes olukordades viitab sellise subkultuuri laialivalguvale iseloomule;
4. vägivalla subkultuuri moraali võivad omaks võtta kõik antud ühiskonnasektori eartühmad, kuid eelkõige valitseb selline moraal nimetatud ühiskonnasektori teatud eartühmades – hilisest noorukieast keskeani;
5. vastandnormiks on vägivallatus;
6. vägivallasuunaliste hoiakute arendamine ja vägivalla kasutamine subkultuuris hõlmab õpitud käitumist ja diferentseeritud õppimist, seoseid ja samastumist;
7. nimetatud subkultuuris ei vaadelda vägivalla kasutamist ebaseadusliku käitumisena ja selle rakendajad ei ela üle süütunnet oma agressiivsuse eest.

Sellise subkultuuri vägivaldset käitumist ergutavad paljud normid ja väärtused on seega paratamatult vastuolus dominantkultuuri normide ja väärtustega.

Vägivalla subkultuuri teooria eeliseks paljude teiste seletusviiside ees on asjaolu, et see teooria suudab ühendada psühholoogilised ja sotsioloogilised mõisted ning olla abivahendiks seletamiseks, miks vägivald koondub teatud eripärastes sotsiaalmajanduslikes gruppidesse ning sotsiaalökoloogilistele aladele (Wolfgang & Ferracuti 1982:161).

Tõenäoliselt võib ka mitmetes Eesti kinnipidamisasutustes ja mitmetes piirkondlikes kogukondades valitsevat subkultuuri pidada vägivalla subkultuuriks või sellele lähedaseks.

Subkultuuriteooriate kohta kriminoloogias on aidanud kinnistada nende teooriate võime ületada individikesksete lähenemisviiside kitsarinnalisus. 21. saj ilmselt jätkatakse subkultuuriteooriate arendamist.

Arutlusküsimusi:

1. Kus Eestis võiks eksisteerida vägivalla subkultuure?
2. Missugused on noorte delinkventsuse subkultuurilisel käsitlusel eelised individikeskse käsitluse ees?

Täiendavaks lugemiseks:

1. Laine, M. 1997. *Sissejuhatus kriminoloogiasse ja hälbiva käitumise sotsioloogiasse*. Tallinn, Vantaa.
2. Cohen, K. A. 1955. *The Delinquent Boys. The Culture of the Gang*. New York.
3. Wolfgang, M., Ferracuti, Fr. 1982. *The Subculture of Violence. Towards an Integrated Theory of Criminology*. Beverly Hills.

8. KONFLIKTITEOORIAD

1. *Konfliktiteooriate areng.*
2. *Kaasaegsed konfliktiteooriad.*
3. *Konfliktiteooriad ja sotsiaalpoliitika.*

Sarnaselt **stigmatiseerimisteooriale** (ehk märgistamisteooriale), konfliktiteooriad põhinevad põhimõttelisel ideel, et kuritegu on sotsiaalselt konstrueeritud kategooria. On alust väita, et konfliktiteooriad arendavad stigmatiseerimisteooria ideid edasi. Analüüsides nende isikute, keda suurema tõenäosusega kurjategijateks nimetatakse, karakteristikuid, tulid konfliktiteooria pooldajad järeldusele, et seadustega fokuseeritud tähelepanu keskmesse jäävad eelkõige need ühiskonnaliikmed, kellel ei ole võimu. Eriti tunnustatuiks said konfliktiteooriad 1960ndatel ning jäävad aktuaalseteks tänapäevani. Konfliktiteooriate uurimisaineks on kuriteo definitsioon, diskrimineerimine kriminaalõigussüsteemis ja õiguse ideoloogiline sisu (Williams & McShane 1998:205–207).

Konfliktiteooriate raamides eksisteerivad mitmed, sageli väga erinevad lähenemisviisid. Kõikidel on siiski ühine eeldus – konflikt on ühiskonna normaalne seisund. Vastavalt sellele eeldusele ühiskonna väärtused on määratletud pigem konflikti kui konsensuse kaudu. See tähendab, et **ühiskonnas inimgrupid konkureerivad omavahel pidevalt, iga grupi huvi on selles, et just oma grupi väärtused ja huvid oleksid esindatud ühiskonna põhiinstitutsioonides.** See konkurents määrab ära võimu jaotumise ühiskonnas. Nende, kellel on kõige rohkem võimu, huvid langevad ka kõige rohkem kokku ühiskonnas kehtivate seadustega.

8.1. Konfliktiteooriate areng

Konfliktiteooriate üheks aluseks on Karl Marxi ideed, kes esitas seisukoha, et majanduslikud suhted ühiskonnas määravad ära inimestevahelised suhted. Kuigi Marx ise ei ole kuritegevust oma teostes käsitlenud, mõjutasid tema ideed Willem Bonger'i, Ralf Dahrendorf'i ja George Vold'i töid, kes rakendasid konfliktiteooriat kuritegevuse käsitlemises.

Tuntud Hollandi kriminoloogi **Willem Bonger**'i (1876–1940) seisukohti võib kokkuvõtvalt esitada järgmiselt (Siegel 2001:260–261):

- kuritegu on sotsiaalse, mitte bioloogilise päritoluga. Välja arvatud mõned erijuhud, kuritegu asub inimese normaalse käitumise piirides.
- reaktsioon kuriteole on karistus. Karistust haldavad need, kelle käes on poliitiline võim, st riik.
- ükski tegu ei ole oma loomu poolest ebamoraalne või kuritegelik;
- kuritegu on antisotsiaalne akt, mis tekitab kahju nendele, kelle käes on võim.
- igas ühiskonnas, mis on jagatud valitsevaks ja alluvaks klassiks, teenib kriminaalseadus valitsejate huve;
- ühiskond on jagatud "omanike" ja "mitteomanike" gruppideks mitte isiklike omaduste, vaid tootmissüsteemi alusel;
- kapitalistlik süsteem, millele on omane äärmuslik konkurents, püsib koos jõul, mitte kokkuleppel. Sotsiaalset korda hoitakse ülal valitseva klassi, mitte kogu elanikkonna huvides.
- igale inimesele on omane naudingutele püüdlemise soov. Kapitalistlik ühiskond toetab egoismi. Olles egoistlik ja püüdes naudingut saada iga hinna eest, inimesel on suurem kalduvus kuriteo sooritamisele.
- kriminaliseeritakse eelkõige tööliklassi kuritegusid;
- kõrgklassi esindajad panevad toime kuriteo juhul, kui:
 - neil on võimalus saada ebaseaduslikku kasu;
 - neil puudub moraal.
- kuritegevus on vaesuse funktsioon;
- majandussüsteem suurendab inimeste ebasoodsas olukorras olemist, ning võimendab nende kalduvust kuritegevusele;
- peaaegu iga kuritegu kaob, kui ühiskond läheb kapitalismilt üle sotsialismile.

Saksa sotsioloog **Ralf Dahrendorf** tõestas oma töödes, et kaasaegse ühiskonna organisatsioon on palju keerulisem, kui Marxi teooria seda esitab. Viimane eristab vaid kahte klassi: kapitalistid (omavad tootmisvahendeid) ja proletariaat ehk töölisklass (ei oma tootmisvahendeid). Dahrendorf märkis, et töölisklass ei ole homogeenne grupp. Töölised jagunevad omakorda gruppideks ja igal grupil on omad huvid, mis ei lange ilmtingimata kokku teiste gruppide huvidega. Marxi teooria asemele pakkus Dahrendorf oma konfliktiteooria (*unified conflict theory of human behavior*), mida lühidalt võib kirjeldada järgmiselt (Siegel 2001:261):

- iga ühiskond igal ajamomendil läbib muutuste protsessi, sotsiaalsed muutused on kõikjal;
- igas ühiskonnas igal ajamomendil esineb lahkarvamusi ja konflikte, sotsiaalseid konflikte on kõikjal;
- iga ühiskonnaelement põhjustab mingil määral oma desintergratsiooni ja muutust;
- iga ühiskonna baasiks on ühete sund teiste üle.

Kuritegevust ei ole Dahrendorf otseselt käsitlenud, aga tema mudel on laialdaselt kasutusel kaasaegsetes kriminoloogilistes konfliktiteooriates.

Norra päritolu ameerika kriminoloog **George Vold** (1896–1967) konstrueeris oma kriminoloogilise teooria võttes aluseks gruppidevahelised konfliktid. Vold väitis, et kuritegu tuleks seletada sotsiaalsest konfliktist lähtudes. Tema teooria olulisemad postulaadid on järgmised:

- inimesed moodustavad grupe lähtudes ühishuvidest, neid huve saab paremini saavutada ja kaitsta tegutsedes koos. Uued grupid tekivad pidevalt selleks, et asendada vähetõhusaid.
- inimesed püüavad pidevalt parandada oma grupi positsiooni teiste gruppidega võrreldes. Lõpptulemus on pidev sotsiaalne võitlus. Konflikt on põhimõtteline ja oluline sotsiaalne protsess, millest sõltub ühiskonna püsiv progress.
- konflikt tekib siis, kui grupid konkureerivad samas valdkonnas. Kuna iga grupp püüab säilitada oma sotsiaalset positsiooni, leiabki aset konflikt gruppide vahel.
- seadused on loodud poliitiliselt orienteeritud gruppide poolt, kes otsivad valitsuselt toetust selleks, et selle abil kaitsta oma huve ja õigusi. Kui grupp saab piisavalt toetust, luuakse uus seadus, mille tulemusena aga opositsioonis oleva grupi huvid kannatavad.

Vold'i järgi on õigusloome ja õiguskaitse protsess huvigruppide vahelise sügava konflikti peegeldus. Iga grupp ihalab kohtrolli õigussüsteemi üle. Vold leidis, et kuriteod on nende jõudude, kes püüvad kontrollida ühiskonda, vahelise otsese konflikti tulemus. Vold'i mudel ei seleta loomulikult kõiki kuritegusid, näiteks võimatu on sellise teooria raamistikus seletada impulsiivseid tegusid. Vaatamata sellele Vold leidis, et suur osa kuritegudest on gruppidevaheliste kokkupõrgete tulemus (Siegel 2001:262).

8.2. Kaasaegsed konfliktiteooriad

8.2.1 Kuritegevus, ideoloogia ja reaalsus

Richard Quinney on esitanud oma vaated 1970. a ilmunud raamatus *The Social Reality of Crime* (Kuritegevuse sotsiaalne reaalsus). Raamatu põhiidee seisneb selles, et reaalsus on ideoloogiliselt konstrueeritud. Teiste sõnadega, võimugruppidel on võimalus defineerida reaalsust nii, nagu see on neile kasulik. Sel moel kuritegu ei ole midagi, mis on "kurjus" oma loomu poolest, vaid sotsiaalne konstruktsioon võimulolejate kasuks.

Quinney teooria sisaldab kuus väidet (Quinney 1998:217–222):

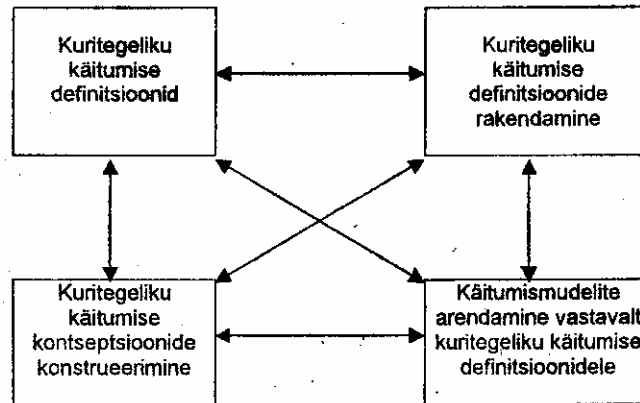
1. Kuritegu on inimkäitumise definitsioon, mis on loodud volitatud agentide poolt poliitiliselt organiseeritud ühiskonnas.
2. Kuritegeliku käitumise definitsioonid kirjeldavad käitumist, mis on konfliktis ühiskonna nende segmentide huvidega, kelle käes on võim kujundada riigipoliitikat.
3. Kuritegeliku käitumise definitsioone rakendatakse nende ühiskonnagruppide suhtes, kelle huvid on konfliktis võimuloleva grupiga. Definitsioone rakendatakse nende gruppide poolt, kelle käes on võim kujundada õiguskaitset.
4. Ühiskonna erinevaid segmente iseloomustavad omad käitumismustrid, st erinevad ühiskonnagrupid õpivad tegema erinevaid asju. Mida vähem ja harvem saab mingi grupp osaleda õigusloomes ja õiguskaitstes, siis seda tõenäolisem on, et selle grupi tegusid nimetatakse hälbivateks/kuritegelikeks.

Pärast seda, kui kedagi juba nimetatakse kurjategijaks, kaldub ja õpib ta käituma vastavalt kurjategija rollile ning kasvab tõenäosus, et tema tegevust peetakse kuritegelikuks ka tulevikus.

5. Kuriteo kontseptsioonid on konstrueeritud ja levitatud ühiskonna erinevates segmentides kommunikatsioonivahendite kaudu. Kuriteo kontseptsioonide konstrueerimine sõltub sellest, kuidas kuritegu ja kuritegevus on esindatud personaalses ja massikommunikatsioonis.

6. Kuritegevuse sotsiaalne reaalsus on konstrueeritud kuritegeliku käitumise definitsioonide formuleerimise ja rakendamise kaudu ning kriminaalsete kontseptsioonide konstrueerimise kaudu.

Esimene punkt on definitsioon, viimane aga võtab väited kokku, Quinney esitab oma kuritegevuse sotsiaalse reaalsuse teooria ka graafiliselt:

Joonis 6. Kuritegevuse konstrueerimine Quinney järgi.

Allikas: Quinney, 1998:222.

8.2.2 Struktuurse konflikti teooriad

Struktuurse konflikti teooriad põhinevad suuremas osas marksistlikul käsitlusel. Ehkki detailides need teooriad erinevad üksteisest, on neil põhimõtteliselt ühised alused (Hester & Eglin 1992:17–18). Need ühised põhimõtted on järgmised:

- iga sotsiaalset fakti (institutsiooni, seadust jne) tuleb vaadelda seoses ühiskonna struktuuri kui tervikuga;
- ühiskonna struktuur on kõige paremini tõlgendatav konflikt, mitte konsensuse terminites. Seega võim on fundamentaalne ühiskonna koostisosa.
- kõikidest võimu konflikti liikidest (võrreldes dimensioonidega nagu sotsiaalne klass, staatus, sugu, rass, rahvus jne) on klassidevaheline konflikt põhiline;
- sotsiaalne analüüs on kriitiline olemasoleva sotsiaalse korralduse suhtes ja suunatud poliitilistele või sotsiaalsetele muutustele. Sellepärast nimetataksegi seda suunda sageli “kriitiliseks kriminoloogiaks”.

Üheks väljapaistvamaks marksistlikuks kriminoloogiliseks käsitluseks on Steven Spitzer'i teooria. Spitzer (1998:229–241) eeldas, et kapitalistliku ühiskonna aluseks on klassikonflikt, harmoonia saavutatakse ühe spetsiifilise klassi domineerimisega. Hälvikuteks nimetatakse nende sotsiaalsete gruppide esindajaid, kes ohustavad olemasolevat sotsiaalset korda. Hälbivaks saab grupp siis, kui selle esindajad segavad, pärsivad või panevad küsimärgi alla ühe järgmistest põhimõtetest:

- tootmisprodukti omandamise kapitalistliku viisi (st kui vaene varastab rikka tagant);
- sotsiaalse korralduse, mille raames kapitalistlik tootmine toimub (st kui keegi keeldub või ei ole võimeline tööd tegema);
- kapitalistliku ühiskonnale omase tarbimise ja jaotamise viisi (st kui keegi eelistab mõnuainete abil reaalsusest põgenemist kohanemisele);
- sotsialiseerimise protsessi, mis on suunatud “produktiivsete” ja “mitteproduktiivsete” rollide omandamisele (st kui keegi keeldub olemast väljaõpetatud või kui keegi eitab “perekonnaelu” sobilikkust);
- ideoloogiat, mis toetab toimivat kapitalistlikku ühiskonda (st kui keegi pakub mingi muu ühiskonna korraldamise viisi).

Probleemsed inimesed (grupid) tekivad kas otseselt, kapitalistliku ühiskonnale fundamentaalsete vastuolude kaudu, või kaudselt, sotsiaalse kontrolli institutsioonide vastuolude kaudu. Kapitalistliku ühiskonna fundamentaalseks vastuoluks on, näiteks, tööjõu ületootmine (tehnoloogilised uuendused asendavad inimesi). Selline vaba tööjõu olemasolu on kapitalismile oluline, sest garanteerib kasumi saamist. Samal ajal aga selline vaba tööjõud on problemaatiline ja vajab kontrollimist. Mittehõivatutest koosneva grupi liikmed on sobivad kandidaadid hälvikuteks nimetamiseks.

Seda, kuidas probleemset elanikkonda luuakse kaudselt, illustreeris Spitzer üldhariduse näitega. Ühelt poolt üldhariduse ülesanneteks on hoida noori võimalikult kaua väljastpoolt tööturгу. Samal ajal aga, omades haridust, saavad noored teadmisi kapitalismi ekspluaterivast iseloomust. Selliste teadmiste tulemuseks on negatiivne hoiak süsteemi suhtes ja võimalikud protestid süsteemi vastu. Need noored on sobivad kandidaadid hälvikute rolli.

Probleemses elanikkonnas eristab Spitzer kaht gruppi: "sotsiaalne rämps" (*social junk*) ja „sotsiaalne dünaamiit“ (*social dynamite*). Nimetus "sotsiaalne rämps" käib nende kohta, kelle kontrollimiseks läheb küll raha, kes on aga siiski ühiskonnale ohutu (vaimuhaiged, puudega inimesed, jt). "Sotsiaalne dünaamiit" on need, kel on võime esitada kapitalismile väljakutse ja seega nad ohustavad kapitalistlikku klassi. Näiteks võib siin olla kommunistlik partei.

8.3. Konfliktiteooria ja sotsiaalpoliitika

Kõikide konfliktiteooriate tuumaks on idee, et konflikt põhjustab kuritegevust. Kui saaks konflikti ja konkurentsi kuidagi vähendada, kuritegevuse tase langeks. Mõne konfliktiteooria pooldajad arvavad, et taolise eesmärgi saab saavutada ainult juhul, kui sotsialism asendab kapitalistliku majanduse. Teised aga püüavad rakendada konfliktiteooriate põhimõtteid realistlikumalt. Eriti õnnestus konfliktiteooria rakendamine kriminaalõigussüsteemis (Siegel 2001:279).

Edukad sammud on tehtud sellise konflikti vähendamise suunas, mis tekib siis, kui kriminaal-õigussüsteem karistab rangelt kurjategijaid, kes niigi asuvad madalal sotsiaalsel positsioonil. Selle asemele, et nad eemale tõugata, leiti viis, kuidas nad tagasi tuua ühiskonda. Selleks meetodiks on taastav õigus (*restorative justice*).

Taastava õiguse põhimõtted (Siegel 2001:279) on toodud allpool:

- kuritegu on inimestevaheliste suhete rikkumine:
 - kannatanud on ohvrid ja kogukonna liikmed, kes vajavad endise olukorra taastamist. Ohvriteks on need, kellele kuritegu oli suunatud, aga samuti tema perekonna liikmed, pealtnägijad ja kogukond tervikuna.
 - ohvrid, kurjategijad ja kogukonnad on õiguse peamised osapooled. Riik peab kuritegu uurima ja kindlustama turvalisust, aga ei pea olema õigusprotsessi keskmeks. Peamised tegelased on ohvrid, nemad peavad aitama leida taastust, heastamist, vastutust ja ennetamist.
- rikkumised tekitavad kohustusi ja vastutust:
 - kurjategijatel on kohustus parandada asjad niipalju, kui see võimalik on. Nad peavad saama aru kahjust, mida nad põhjustasid. Nende osalemine protsessis peaks olema võimalikult vabatahtlik, sundimine peab olema minimaalne.
 - kogukonna kohustuseks on ohvrite, kurjategijate ja oma kõikide liikmete heaolu. Siia kuulub kohustus re-integreerida kurjategijaid tagasi kogukonda ja anda neile võimalust taastada kahju.
- taastava õiguse eesmärgiks on parandada õigu:
 - taastava õiguse keskmeks on ohvrite vajadused. Turvalisus on peaprioriteet, ohvritel peaks olema võimalus väljendada oma vajadusi ja osaleda juhtumi lahendamises.
 - infovahetus ohvri ja kurjategija vahel on vajalik; kui võimalik, tuleb korraldada personaalsed kohtumised. Juhtumi lahendamise kohta peab olema kokkuleppe.
 - tuleb pöörata tähelepanu kurjategijate vajadustele ja oskustele. Rõhutatakse parandamist ja reintegreerimist. Isoleerimine ja kogukonnast eemaldamine on äärmuslikud vahendid.
 - õigusprotsess kuulub kogukonnale. Õigusprotsess peab olema tundlik kogukonna vajaduste suhtes. Selle eesmärgiks on sarnaste juhtumite ennetamine. Varased sekkumised on teretulnud.
 - õigus peab olema suunatud juhtumi lahendamise tulemustele, oli see rikkumine sihikindalt kavandatud või ootamatu. Peab jälgima juhtumi lahendust ning kindlustama toetust kõikidele protsessis osalejatele. Peaks rakendama võimalikult vähe piiranguid.

Arutlusküsimus:

1. Pakkuge mõned taastava õiguse meetodid, mis aitaksid vähendada kuritegevust?

Täiendavaks lugemiseks:

1. Siegel, L. J. 2001. *Criminology*. 7th edition. Belmont.
2. Williams, F. P., McShane, M. D. 1998. *Criminology Theory: Selected Classic Readings*. Cincinnati.
3. Quinney, R. 1998. *The Social Reality of Crime*. – F. P. Williams, M. D. McShane. *Criminology Theory: Selected Classic Readings*. Cincinnati.
4. Spitzer, St. 1988. *Toward a Marxian Theory of Deviance*. – F. P. Williams, M. D. McShane. *Criminology Theory: Selected Classic Readings*. Cincinnati.

KASUTATUD KIRJANDUS

1. Aimre, I. 2001. Sotsioloogia. Sisekaitseakadeemia. Tallinn.
2. Barak, G. 1997. *Integrating Criminologies*. Boston.
3. Beirne, P., Messerschmidt, J. 2000. *Criminology*. 3th Edition. Boulder.
4. Burke, H. R. 2001. *An Introduction to Criminological Theory*. Devon.
5. Cohen, A. 1955. *The Delinquent Boys. The Culture of Gang*. New York.
6. Cohen, S. 1988. *Against Criminology*. New Brunswick.
7. Conklin, J. 2001. *Criminology*. 7th Edition. Boston.
8. Cote, S. (ed). 2002. *Criminological Theories. Bridging the Past to the Future*. Thousand Oaks.
9. Curran, J., Renzetti, C. 2001. *Theories of Crime*. 2th Edition. Boston.
10. Durkheim, E. 1998. *Samoubistvo*. Moskva.
11. Einstadter, W., Henry, S. 1995. *Criminological Theory*. Philadelphia.
12. Gilinski, J. I. 2002. *Kriminologija*. Sankt-Peterburg.
13. Ginter, J. 1991. Klassikalised sotsioloogilised teooriad kriminoloogias. Tartu.
14. Hester, S., Eglin, P. 1992. *A Sociology of Crime*. London.
15. Kaiser, G. 1997. *Kriminologie*. 10. Auflage. Heidelberg.
16. Laine, M. 1997. Sissejuhatus kriminoloogiasse ja hälbiva käitumise sotsioloogiasse. Eesti Riigikaitse Akadeemia. Tallinn, Vantaa.
17. Laitinen, A., Aromaa, K. 1994. *Näkokulmia rikollisuuteen*. Helsinki.
18. Leps, A. 1991. *Kuritegevus Eestis*. Tartu.
19. Raska, E. 2002. *Kriminoloogia. Sissejuhatus ainesse*. Tallinn.
20. Reid, S. 2000. *Crime and Criminology*. 9th. Edition. Boston.
21. Saar, J., Markina, A., Ahven, A., Annist, A., Ginter, J. 2002. *Kuritegevus Eestis 1991-2001. Crime in Estonia 1991-2001*. Tallinn.
22. Schmallegger, F. 1999. *Criminology Today. An Integrative Introduction*. New Jersey.
23. Schwind, H. - D. 2001. *Kriminologie. Eine praxisorientierte Einführung mit Beispielen*. Heidelberg.
24. Siegel, L. 2001. *Criminology*. 7th Edition. Belmont.
25. Sootak, J. 1997. *Kriminaalpoliitika*. Tallinn.
26. Sutherland, E., Cressey, D. 1978. *Criminology*. 10th. Edition. Philadelphia.
27. Williams, F. P., McShane, M. D. 1998. *Criminology Theory: Selected Classic Readings*. Cincinnati.
28. Wolfgang, M., Ferracuti, F. 1982. *The Subculture of Violence*. Beverly Hills, London.